

อภิธานศัพท์สังคหะ

และคำอธิบาย

ปริจเฉทที่ ๗

สมุจจยสังคหวิภาค

กองทุนธรรมนถ์

จัดพิมพ์เผยแพร่

ISBN 978-616-348-252-5

อภิธรรมมัตถสังคหะ
และคำอธิบาย
ปริจเฉทที่ ๗
สมุจจยสังคหวิภาค

กองทุนธรรมนิตี
จัดพิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งที่ ๒
จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม
(สงวนลิขสิทธิ์)

หมายเหตุ : กองทุนธรรมนิธิจัดพิมพ์เพื่อเผยแผ่ความรู้ด้านพระอภิธรรม ท่านที่ต้องการหนังสือ
จำนวนมาก เพื่อใช้ประกอบการเรียนการสอน โปรดติดต่อขอรับได้ที่กองทุนธรรมนิธิ
เพื่อการอนุรักษ์พระธรรมวินัย เลขที่ ๓/๕๔๕ ซอยเชียงใหม่ ๕/๒ ถนนแจ้งวัฒนะ ๑๔
หลักสี่ กรุงเทพฯ ๑๐๒๑๐ โทรศัพท์ ๐๒-๕๗๓-๑๒๙๔

 พิมพ์ที่ บริษัท เอส.อาร์.พรินติ้ง แมสโปรดักส์ จำกัด โทร. 08-5119-7339

คำนำ

อันว่า ประโยชน์ที่สัตว์โลกต้องการนั้น มี ๓ อย่าง คือ ทิฏฐธัมมิกัตถะ - ประโยชน์ในอัตภาพนี้ คือในโลกนี้ นั่นเอง อันได้แก่ ความสุขสบายที่พึงแสวงหา ด้วยทรัพย์ ไม่เป็นคนยากจนไร้ทรัพย์ เป็นต้น ๑ สัมปรายิกัตถะ - ประโยชน์ใน ภายภาคหน้า คือในโลกหน้า เกี่ยวกับการได้เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ๑ ปรมัตถะ - ประโยชน์อย่างยิ่ง คือพระนิพพาน อันเป็นธรรมที่ดับทุกข์ทั้งปวง ๑ พระพุทธเจ้า ทรงจำแนกหมวดธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์แต่ละอย่างไว้ ทรงแนะนำหมวดธรรม เหล่านั้น โปรดสัตว์ผู้มีความสามารถจะรับเอาประโยชน์นั้นๆ สัตว์เหล่านั้น พึง ธรรมแล้ว ก็เกิดปัญญา รู้จักทำเหตุที่ตรงต่อผลอันเป็นประโยชน์ที่ตนต้องการ ก็ ย่อมได้รับประโยชน์นั้นๆ ไป ต่อมา แม้พระพุทธเจ้าจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน แล้ว ธรรมเทศนาเกี่ยวกับหมวดธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ทั้ง ๓ นั้น ก็ยังไม่ สูญหาย ทว่า มีเนื้อหาสาระปรากฏอยู่ในปกรณ์ส่วนพระสูตรและพระวินัย นั่นเอง ก็แต่ว่า คำพูดเกี่ยวกับหมวดธรรมเหล่านั้น โดยเฉพาะหมวดที่เกี่ยวกับประโยชน์ อย่างยี่งั้น สุขุม ลึกซึ้งนัก มักกล่าวพาดพิงถึงปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และพระนิพพาน ถ้าผู้ศึกษา ซึ่งในปัจจุบันนี้ ล้วนเป็นผู้ไม่มีโอกาสได้ฟัง ธรรมที่เหมาะสมแก่อัธยาศัยจากพระโอษฐ์ ไม่มีความรู้พื้นฐานด้านปรมัตถธรรม มาก่อนแล้ว ย่อมเป็นการยากที่จะเกิดความเข้าใจอันแจ่มแจ้ง ในหมวดธรรม เหล่านั้น เช่นว่า หมวดขันธ ๕ หมวดอายตนะ หมวดธาตุ หมวดปัจจุสมุปบาท เป็นต้น ซึ่งล้วนเป็นปรมัตถธรรม เพราะฉะนั้น ก็ควรจะปลูกฝังความรู้ด้าน ปรมัตถธรรม ๔ ก่อน

ก็แต่ว่า เนื้อหาสาระว่าด้วยปรมัตถธรรม ๔ นี้ มีรายละเอียดชัดเจนอยู่ใน ปกรณ์พระอภิธรรม เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จำเป็นต้องศึกษาพระอภิธรรมปิฎก ก่อภิธรรม ปิฎกนั้น ประกอบด้วยปกรณ์ ๗ คือ ธัมมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคัลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และมหาปัฏฐาน ซึ่งแต่ละปกรณ์ มีเนื้อหาลึกซึ้งและกว้างขวาง มาก จึงเป็นเรื่องยากที่ผู้เริ่มต้นศึกษาจะใช้เป็นแบบฉบับการศึกษาให้ได้ความรู้ ตั้งแต่ต้น เพราะเป็นธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่พวกเทวดาทั้งหลาย

ในชั้นดาวดึงส์ ซึ่งล้วนเป็นผู้มีความตั้งมั่นดีด้วยสัมมาทิฏฐิ ในคำสอนของพระพุทธเจ้ามาก่อนแล้ว ด้วยเหตุนี้ วงการปริยัติ โดยเฉพาะในสมัยปัจจุบันนี้ จึงนิยมเริ่มต้นการศึกษาด้วยอาศัยปกรณ์ที่เกิดรุ่นหลัง ที่ชื่อว่า **อภิธัมมัตถสังคหะ** ก่อน เพราะเหตุที่ปกรณ์นี้ วางระเบียบการศึกษาปรมาัตถธรรม ๔ ไว้เป็นที่สะดวกแก่ผู้เริ่มต้นเป็นอย่างยิ่ง โดยการที่ท่านรวมย่อเอาเนื้อความในพระอภิธรรมปิฎก ๗ ปกรณ์นั้น มากำหนดแบ่งเนื้อหา จำแนกเป็น ๙ ปริจเฉท (๙ ตอน) แยกปรมาัตถธรรมให้ศึกษากันเป็นแต่ละอย่าง ไม่กล่าวปะปนพร้อมๆ กันไป หลายๆ อย่าง เหมือนอย่างที่ปรากฏในอภิธรรมปิฎก ทำให้ผู้ศึกษาได้ศึกษาเป็นเรื่องๆ ในปริจเฉทหลังๆ จึงได้กล่าวปะปนรวมกันไป เพื่อแสดงถึงการทำงานร่วมกัน หรือความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน แห่งสภาวะธรรมเหล่านั้น จึงปรากฏว่า เป็นที่สะดวกอย่างยิ่งแก่ผู้เริ่มต้นศึกษาพระอภิธรรมทั้งหลาย เพราะไม่สับสน ฟันเฟือ.

ท่านกำหนดเนื้อหาสาระที่ต้องศึกษาไปตามลำดับ ในปริจเฉททั้ง ๙ ไว้ อย่างนี้ คือ :

ปริจเฉทที่ ๑ ชื่อว่า “จิตตสังคหวิภาค” รวบรวมเอาปรมาัตถ์ที่ ๑ คือ จิต มาจำแนกแสดงไปตามลำดับภูมิ ๔ มีกามาวจรเป็นต้น โดยการนำเอาชาติ มี กุศลเป็นต้น เข้ามาเกี่ยวข้อง เช่น กามาวจรจิตมี ๕๔ มีอกุศลจิต ๑๒ เป็นต้น อย่างนี้เป็นต้น รวมจิตประเภทต่างๆ เหล่านั้นได้ ๘๙ หรือ ๑๒๑ อย่าง ปริจเฉทนี้ นับว่าเป็นการแสดงเรื่องจิตประเภทต่างๆ โดยตรง.

ปริจเฉทที่ ๒ ชื่อว่า “เจตสิกสังคหวิภาค” รวบรวมเอาปรมาัตถ์ที่ ๒ คือ เจตสิก อันเป็นธรรมชาติที่เกิดในจิต เช่นว่า ผัสสะ เวทนา สัญญา โลภะ โทสะ โมหะ ศรัทธา เป็นต้น มาจัดหมวด เป็นหมวดอกุศลเจตสิก เป็นต้น รวมแล้วมี ๕๒ อย่าง พร้อมทั้งแสดงให้ทราบว่า เจตสิกแต่ละอย่าง เกิดในจิตดวงไหนได้บ้าง จิตดวงนั้นๆ มีเจตสิกเกิดเท่าไร อะไรบ้าง.

ปริจเฉทที่ ๓ ชื่อว่า “ปกิณณกสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกหมวดธรรม ปกิณณกะ มีเวทนา ๓ หรือ ๕, เหตุ ๖, กิจ ๑๔ เป็นต้น ซึ่งมีส่วนเกี่ยวข้องอย่างสำคัญกับความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ได้กล่าวแล้วใน ๒ ปริจเฉทข้างต้นนั้น.

ปริจเฉทที่ ๔ ชื่อว่า “วิถีสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงความเป็นไปของวิถีจิต กล่าวคือ ลำดับความเป็นไปของจิตแต่ละขณะในคราวที่รู้อารมณ์ทาง (๒)

ทวารทั้งหลาย.

ปริจเฉทที่ ๕ ชื่อว่า “วิถิมุตตสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงจิตที่พ้นจากวิถิ หรือความเป็นไปเกี่ยวกับจิตที่พ้นจากวิถิ ในคราวที่สัตว์ปฏิสนธิในภุมิทั้งหลายเป็นต้น ในปริจเฉทนี้จึงมีการกล่าวถึงภพภูมิอันเป็นที่สัตว์ไปเกิด พร้อมทั้งประเภทของกรรมที่ทำให้เกิดในภพภูมิต่างๆ กันเหล่านี้ เป็นต้น.

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อว่า “รูปสังคหวิภาค” รวบรวมแสดงปรมาัตถ์ที่ ๓ คือ รูป ให้ทราบประเภทของรูป ๒๔ อย่าง คือ มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูป ๒๐ มีการกล่าวถึงสมุฏฐานที่ทำให้เกิดรูป มีการสังเคราะห์จำนวนรูป ที่พึงมีได้แก่สัตว์ในภุมิที่แตกต่างกัน เป็นต้น. และแสดงปรมาัตถ์ที่ ๔ คือ พระนิพพาน อันเป็นธรรมที่ดับทุกข์คือปรมาัตถ์ ๓ ข้างต้น.

ปริจเฉทที่ ๗ ชื่อว่า “สมุจจยสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงสภาวะธรรมทั้งหลาย ที่ได้กล่าวแล้วใน ๖ ปริจเฉทข้างต้น โดยการสังเคราะห์เข้าในหมวดธรรมทั้งหลาย มีหมวดดอกกุศลอันได้แก่กิเลสประเภทต่างๆ หมวดขันธ์ หมวดอายตนะ เป็นต้น รวมทั้งหมวดโพธิปักขิยธรรมทั้งหลาย มีสติปัญญา ๔ เป็นต้น ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในพระสูตรทั้งหลาย

ปริจเฉทที่ ๘ ชื่อว่า “ปัจจยสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงปัจจัยของธรรมทั้งหลาย หมวดนี้ มีการแสดงปฏิจจสมุปบาท คือปัจจัยอันเป็นที่ผลอาศัยเกิดขึ้นสืบต่อกันไปเป็นสังสารวัฏและปฏิฐานันย คือปัจจัย ๒๔ มีเหตุปัจจัยเป็นต้น.

ปริจเฉทที่ ๙ ชื่อว่า “กัมมัญฐานสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงกรรมฐาน คือสมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน.

ก็ อภิธัมมัตถสังคหะ นี้ เป็นปกรณ์ชั้นอรรถกถา เพราะมีลักษณะอธิบายพระบาลีอภิธรรมปิฎก แต่ไม่มีการอธิบายไปตามลำดับบทที่ปรากฏในปกรณ์เหมือนอย่างอรรถกถาใหญ่มีอัญญาสาลินีเป็นต้น ทว่า ต่างไป โดยการรวมย่อเอาแต่ชื่อสภาวะธรรม จำนวน เป็นต้น มากล่าว นับว่าเป็นอรรถกถาฉบับย่ออย่างยิ่งทางพม่าจึงเรียกว่า อรรถกถานี้วัก้อย เพราะเป็นอรรถกถาฉบับเล็ก คือมีเนื้อความน้อยยิ่ง เหมือนนี้วัก้อยที่เล็กกว่านี้วัก้อย.

ปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ นี้ รัชกาลโดยท่าน พระอนุรุทธาจารย์ ชาวกรุงอนุราชปุระ เมื่อราวๆ พ.ศ. ๙๕๐ เชื่อกันว่า เป็นสมัยใกล้ท่านพระพุทธโฆสาจารย์

ผู้แต่งวิสุทธิธรรมรค ผลงานด้านปกรณ์อภิธรรมของท่าน นอกจากปกรณ์นี้แล้ว ก็ยังมีอีก ๒ ปกรณ์ คือ ปรมัตถวินิจจัย และนามรูปปริจเฉท ล้วนนับว่าเป็นอรรถกถานี้วัก้อย.

ก็ คำพูดในอภิธรรมมัตถสังคหะ นี้ ส่วนที่เป็นคาถา นิยมนำไปใช้สวดในงานศพ เรียกว่า สวดสังคหะ มาตั้งแต่โบราณกาล จนถึงสมัยปัจจุบันนี้ แสดงว่าไทยเรารู้จักปกรณ์นี้มาช้านานแล้ว.

คำพูดในปกรณ์นี้ ถึงอย่างไรก็ย่อนัก ทำความเข้าใจลำบาก น่าจะมีปกรณ์ชั้นรองลงไป ที่อธิบายปกรณ์นี้ให้กระจ่างอีกทีหนึ่ง ปรากฏว่า ปกรณ์ชั้นฎีกา ที่อธิบายปกรณ์นี้โดยตรง ก็มีอยู่ คือฎีกาที่ชื่อว่า อภิธรรมมัตถวิภาวินี ซึ่งรจนาโดยท่านพระสุมังคลาจารย์ ชาวสีหฬ นอกจากนี้ ก็ยังมีปกรณ์ชั้นฎีกาอื่นๆ เช่นว่า **อภิธรรมมัตถวิภาวินี** ที่อธิบายอภิธรรมาวตาร แต่งโดยท่านพระสุมังคลาจารย์รูปเดียวกันนี้แหละ และ **ปรมัตถมัญจสุสามหาฎีกา** ที่อธิบายวิสุทธิธรรมรค ที่แต่งโดยท่านพระอาจารย์ธรรมपालะ เป็นต้น ซึ่ง แม้มิได้อธิบายปกรณ์นี้โดยตรง แต่ก็สามารถหาคำพูดบางตอนเข้ามาสมทบเป็นคำอธิบายปกรณ์อภิธรรมมัตถสังคหะนี้ได้ ในเมื่อเป็นคำอธิบายเรื่องเดียวกัน. อนึ่ง แม้คำพูดในมิลินทปัญหา ในอรรถกถาอัญญาสาลินีเป็นต้น ก็สามารถนำเข้ามาประกอบเป็นคำอธิบายในที่นี้ได้ตามสมควร.

สำหรับคำพูดในอภิธรรมมัตถสังคหะนั้น กระผมได้แปลจากภาคภาษาบาลีเป็นภาษาไทยคำต่อคำ เท่าที่ปรากฏในปกรณ์ ทั้งนี้ เพื่อรักษาคำพูดที่เป็นต้นแบบของท่านไว้ ส่วนคำอธิบายเมื่อต้องรวบรวมมาจากปกรณ์ฎีกา หรือแม้จากปกรณ์บาลี อรรถกถาต่างๆ หลายๆ ปกรณ์ ดังกล่าวนั้น ก็ไม่อาจแสดงคำแปลคำต่อคำอย่างนั้นได้ ได้แต่แปลถอดเอาแต่ความมารวบรวมเป็นคำอธิบายด้วยคำพูดของตนอย่างเดียว เมื่อรวมกันเสียแล้วอย่างนี้ ก็ไม่อาจจะระบุหลักฐาน ที่ไปที่มาของคำอธิบายนั้นๆ ตรงๆ ได้ ทั้งๆ ที่มีได้เป็นความคิดเห็นส่วนตัวตนเลยก็ตาม ถ้าท่านผู้ใดสงสัยใคร่จะทราบถึงหลักฐาน ที่ไปที่มาแห่งคำอธิบายตอนนั้น แล้วสอบถามมา กระผมยินดีที่จะแนะนำหลักฐานให้ค้นดูเอง เป็นรายๆ ไป.

อันว่า ผู้ใดได้ศึกษาปกรณ์อภิธรรมมัตถสังคหะ พร้อมทั้งคำอธิบายเหล่านี้ จนได้ความรู้ความเข้าใจขั้นพื้นฐานในปรมัตถธรรมแล้ว เมื่อจะศึกษาพระอภิธรรมปิฎกสืบต่อไป ก็ย่อมศึกษาได้สะดวก ไม่สับสน ไม่พัวพัน แน่นนอน. หรือแม้

(๔)

ไม่มีโอกาสได้ศึกษาต่อให้กว้างขวางอย่างนั้น ได้ความรู้ใน ๙ ปริเฉทเหล่านี้แล้ว ก็ชื่อว่า เป็นผู้มีความรู้ด้านพระอภิธรรมเพียงพอที่จะทำความเข้าใจในหมวดธรรมที่ตรัสสอนไว้ในพระสูตร หรือแม้ในพระวินัยที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ ๓ อย่างได้เป็นอย่างดี อนึ่ง ผู้มีความรู้ด้านพระอภิธรรมเท่านั้น เป็นผู้สมควรที่จะแสดงธรรมให้ผู้ฟังได้ เพราะจะแสดงได้ไม่สับสนในตัวสภาวะธรรม ผู้ฟังฟังแล้วย่อมเกิดปัญญาหยั่งถึงเหตุผลในธรรมเทศนานั้นได้ ข้อนี้ก็สมจริงดังที่ท่านพระอรรถกถาจารย์ กล่าวไว้ใน อัญญาสาสนี ว่า “อาภิธมฺมิกา ภิกฺขุเชว กิร ธมฺมกถิกา นาม, อวเสสา ธมฺมํ กถนฺตปิ น ธมฺมกถิกา” เป็นต้น ความเต็มแปลว่า “ทราบกันมาว่า พวกภิกษุที่เรียนอภิธรรมเท่านั้น ชื่อว่าเป็นธรรมกถิก (ผู้สมควรกล่าวธรรม), ภิกษุพวกที่เหลือ แม้ว่าจะกล่าวธรรมอยู่ ก็ไม่ชื่อว่าเป็นธรรมกถิก. เพราะเหตุไร? เพราะเหตุว่า ภิกษุเหล่านั้น เมื่อจะกล่าวธรรม ย่อมกล่าวยังสภาวะธรรมแต่ละอย่าง คือกรรมแต่ละอย่าง วิบากแต่ละอย่าง การกำหนดนามรูป สภาวะธรรมแต่ละอย่าง ให้สับสน, ส่วนพวกที่เรียนอภิธรรม จะไม่กล่าวสภาวะธรรมแต่ละอย่างให้สับสนเลย”

ปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะฉบับแปลเป็นภาษาไทย พร้อมทั้งคำอธิบาย ที่ท่านเปิดอ่านอยู่นี้ ใช้เงินจากกองทุนธรรมนิธิ ที่บริจาคโดยท่านผู้มีจิตศรัทธาทั้งหลาย โดยเฉพาะนักศึกษาพระอภิธรรมวันเสาร์ ณ อาคารศูนย์วิศวกรรมกรรมชลประทาน กรมชลประทาน เป็นค่าใช้จ่ายในการจัดพิมพ์ ขออนุโมทนาบุญของท่านผู้บริจาคผู้มีชื่อปรากฏอยู่ในท้ายหนังสือนี้ ขออนุโมทนาคุณหมอกนกรัตน์ ศิริพานิชกร ที่ช่วยทำดัชนีท้ายเล่ม และท่านอื่นๆ ทุกท่านที่มีส่วนช่วยให้หนังสือสำเร็จ ด้วยเดชแห่งบุญครั้งนี้ ขอท่านทั้งหลายจงประสบแต่ความสวัสดิ์ตลอดกาลทุกเมื่อ ขอบุญนี้ จงเป็นปัจจัยแก่ความสวัสดิ์แห่งสรรพสัตว์เกิด.

ด้วยความปรารถนาดีอย่างจริงใจ

ไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์

ผู้แปลปกรณ์และรวบรวมคำอธิบาย

๒๙ สิงหาคม ๒๕๔๖

สารบัญ

	หน้า
สมุจจัยสังคหะ ๔ ประการ	๒
อกุศลสังคหะ	๓
อาสวะ ๔	๔
โสมพะ ๔	๗
โยคะ ๔	๘
คันถะ ๔	๑๐
อุปาทาน ๔	๑๒
นีวรณั ๕	๑๕
อนุสัย ๗	๑๙
สัญโญชนั ๑๐	๒๔
กิเลส ๑๐	๒๘
มิสสกสังคหะ	๓๒
เหตุ ๖	๓๓
องค์ฌาน ๗	๓๓
องค์มรรค ๑๒	๓๔
ฉินทรีย์ ๒๒	๔๐
พละ ๙	๔๔
อธิบดี ๔	๔๕
อาหาร ๔	๔๖
โพธิปักขียสังคหะ	๕๓
สติปัฏฐาน ๔	๕๔
สัมมัปปธาน ๔	๕๕
อิทธิบาท ๔	๕๖

	หน้า
อินทรีย์ ๕	๕๗
พละ ๕	๕๘
โพชฌงค์ ๗	๕๙
องค์มรรค ๘	๖๐
ศัพท์สังคหะ	๖๖
ขันธ์ ๕	๖๗
อุปาทานขันธ์ ๕	๖๙
อายตนะ ๑๒	๗๒
ธาตุ ๑๘	๗๕
อริยสัจ ๔	๗๗
ดัชนี	

อภิธรรมมัตถสังคหะ

และคำอธิบาย

ปริจเฉทที่ ๗

สมุจจยสังคหวิภาค

คาถาเริ่มปริจเฉท

ทวารสตุตติวิธา วุตตา   วตถุธมฺมา สลกฺขณา

เตสนฺทานิ ยถาโยคํ   ปวกฺขามิ สมุจฺจยํ

แปลว่า :   วัตถุธรรม ๗๒ อย่าง พร้อมทั้งลักษณะ ก็เป็นอันข้าพเจ้าได้กล่าว
แล้ว บัดนี้ ข้าพเจ้าจักขอกกล่าว สมุจจยะ (กองธรรม) แห่งธรรม
เหล่านั้น ตามสมควรแก่การประกอบได้.

คำอธิบายคาถา

ประกอบความได้อย่างนี้ว่า วัตถุธรรม คือ สภาวธรรมนั่นเอง ด้วยว่า ใน
ที่นี้ คำว่า “วัตถุ” มิได้มีความหมายว่า “ที่อาศัยเกิด” มิได้มีความหมายว่า “เหตุ”
ว่า “ทัฬหสัมภาระ” เป็นต้น เหมือนอย่างในที่อื่น ทว่า มีความหมายว่า “สภาวะ”
มี ๗๒ อย่าง คือ จิต ๑ เจตสิก ๕๒ นิพันนรูป ๑๘ และนิพพาน ๑
พร้อมทั้งลักษณะ คือ พร้อมทั้งปัจฉัตตลักษณะ (ลักษณะเฉพาะตน) มีลักษณะ
ที่รู้วิเศษซึ่งอารมณ์แห่งจิต ลักษณะที่กระทบอารมณ์เป็นต้นแห่งเจตสิก ลักษณะ
ที่แข็งเป็นต้นแห่งนิพันนรูป และลักษณะที่สงบแห่งพระนิพพาน ก็เป็นอัน
ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้ว คือ ได้กล่าวไปหมดแล้ว ในปริจเฉททั้ง ๖ ข้างต้น โดย
เป็นอุเทศ ว่า “ปรมัตถธรรมมี ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน” ดังนี้ แล้ว
แสดงไขเป็นนิเทศอีกว่า “ในปรมัตถธรรม ๔ อย่าง นั้น ก่อนอื่น จิตมี ๔ อย่าง”
ดังนี้ เป็นต้น ไปตามแนวคำอุเทศนั้น ก็ด้วยคำพูดเพียง ๖ ปริจเฉทนี้ ปกรณ์
อภิธรรมมัตถสังคหะก็น่าจะเป็นอันจบบริบูรณ์แล้ว เพราะได้กล่าวถึงปรมัตถธรรม
ทั้งหลายครบถ้วนแล้ว แต่เพราะเหตุที่ท่านอาจารย์ยังมีได้กล่าวสมุจจยะ (กอง

ธรรม) แห่งบรรดาปรมัตถธรรมที่มีการแตกประเภทต่างๆ เหล่านี้ และท่านก็
จักขอกล่าวถึง ด้วยมีความประสงค์จะกระจายธรรมเหล่านี้เข้าไปในหมวดต่างๆ ที่
พระผู้มีพระภาคทรงกำหนด แล้วแสดงไว้ในปกรณ์พระอภิธรรมปิฎก หรือแม้ใน
พระสูตร โดยชื่ออื่นต่างๆ กัน ว่า อาสวะ โขมะ อุปาทานขันธ เป็นต้น อัน
จะเป็นอุปการะแก่ความรู้ของบัณฑิต ผู้พบหมวดธรรมต่างๆ เหล่านี้ ในที่นั้นๆ
แล้ว ก็ย่อมทราบได้ทีเดียวว่า หมวดธรรมนี้ ที่มีชื่ออย่างนี้ ว่าโดยตัวสภาวะธรรม
แล้ว มีที่อย่าง อะไรบ้าง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “บัดนี้ ข้าพเจ้า
จักขอกล่าวสมุจจยะ (กองธรรม) แห่งธรรมเหล่านี้” ดังนี้ ความว่า ข้าพเจ้า
จักขอกล่าว สมุจจยะ คือกองธรรม อันมีความต่างกันด้วยเป็นอกุศลสมุจจยะ
(กองธรรมที่เป็นอกุศล) เป็นต้น แห่งสภาวะธรรมเหล่านี้ ตามสมควรแก่การ
ประกอบได้ คือ ตามความเหมาะสมแก่การประกอบกันได้ โดยเกี่ยวกับเป็น
สมุจจยะแต่ละสมุจจยะ มีอกุศลสมุจจยะ เป็นต้น.

สมุจจยสังคหะ (การสงเคราะห์กองธรรม) ๔ ประการ

พึงทราบว่า สมุจจยสังคหะ มี ๔ ประการ คือ อกุศลสังคหะ มิสกสังคหะ
โพธิปักขียสังคหะ และสัพพสังคหะ.

คำอธิบาย

สมุจจยะ คือกองธรรมทั้งหลายที่เป็นอกุศล ที่แต่ละกอง พระผู้มีพระภาค
ตรัสเรียกชื่อว่า อาสวะ ๔ บ้าง โขมะ ๔ บ้าง เป็นต้น มีอยู่ การสงเคราะห์ คือ
การประมวลกองธรรมเหล่านั้นเข้าไว้ด้วยกัน โดยเกี่ยวกับมีความเสมอเหมือนกัน
โดยความเป็นอกุศล จัดเป็นสังคหะหนึ่ง ชื่อว่า อกุศลสังคหะ ความจริง ท่าน
น่าจะกล่าวว่า “อกุศลสมุจจยสังคหะ” แต่ท่านก็ลบลศัพท์ว่า “สมุจจยะ” เสีย
กล่าวแต่เพียงว่า “อกุศลสังคหะ” แม้ในสังคหะที่เหลือ มีมิสกสังคหะ เป็นต้น
ก็มีนัยนี้แหละ.

สมุจจยะ คือกองธรรมแต่ละกอง ที่มีสภาวะธรรมทั้งหลายเจือปนกันอยู่ ด้วย
ชาติมีกุศลเป็นต้น ที่พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกโดยชื่อว่า “เหตุ ๖” เป็นต้น มีอยู่,
การสงเคราะห์คือการประมวลกองธรรมเหล่านั้นเข้าไว้ด้วยกัน โดยเกี่ยวกับเป็น

กองธรรมที่มีสภาวะเจือปนกันดังกล่าวนั้น จัดเป็นสังคหะหนึ่ง ชื่อว่า **มิสสกสังคหะ**
สมุจจยะ คือกองธรรมแต่ละกอง ที่เป็นหมวดธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งการ
ตรัสรู้ คือเป็นฝักฝ่ายแห่งพระอริยมรรคที่ท่านเรียกว่า “โพธิ” (การตรัสรู้, ผู้ตรัสรู้)
เพราะเหตุที่ตรัสรู้สัจจะ ๔ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกโดยชื่อว่า “สติปัฏฐาน ๔”
เป็นต้น มีอยู่ การสงเคราะห์คือการประมวลกองธรรมเหล่านั้นเข้าไว้ด้วยกัน โดย
เกี่ยวกับเป็นฝักฝ่ายแห่งการตรัสรู้ด้วยกัน จัดเป็นสังคหะหนึ่ง ชื่อว่า **โพธิปักขิย-**
สังคหะ

สมุจจยะ คือกองธรรมแต่ละกอง ที่มีการรวบรวมสภาวะธรรมทั้งหลายทั้ง
ปวงได้สิ้นเชิง ไม่ใช่เพียงบางส่วน เหมือนอย่างในสังคหะ ๓ ข้างต้น โดยเกี่ยวกับ
ว่า สภาวะธรรมแต่ละอย่างเหล่านั้น แม้มีความต่างกันโดยชาติ โดยภูมิ เป็นต้น ก็
รวมเป็นหมวดเดียวกันได้ โดยลักษณะที่นับได้ว่า เป็นชั้นรต์ด้วยกันเป็นต้น จัดเป็น
สังคหะหนึ่ง ชื่อว่า **สัพพสังคหะ** เพราะศัพท์ว่า “สัพพะ” ส่องความหมายว่า
“สิ้นเชิง” คือไม่มีส่วนเหลือ ฉะนี้แล.

อกุศลสังคหะ

คืออย่างไร? ขอกล่าว **อกุศลสังคหะ** ก่อน ได้แก่ :

อาสวะ ๔ คือ กามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ และอวิชชาสวะ

โอฆะ ๔ คือ กามโอฆะ ภโวฆะ ทิฏฐิโฆฆะ และอวิชโฆฆะ

โยคะ ๔ คือ กามโยคะ ภวโยคะ ทิฏฐิโยคะ และอวิชชาโยคะ

คันถะ ๔ คือ อภิขฌมกายคันถะ พยาปาทกายคันถะ สีลัพพตปรามาส-
กายคันถะ และอิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะ

อุปาทาน ๔ คือ กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สีลัพพตูปาทาน และอัตต-
วาหูปาทาน

นิวรณ์ ๖ คือ กามฉันทนิวรณ์ พยาปาทนิวรณ์ ถินमितถนิวรณ์ อุทธัจจ-
กุกกุจจนิวรณ์ วิจิกิจฉานิวรณ์ และอวิชชานิวรณ์

อนุสัย ๗ คือ กามราคานุสัย ภวราคานุสัย ปฏิฆานุสัย มานานุสัย
ทิฏฐานุสัย วิจิกิจฉานุสัย และอวิชชานุสัย.

สัญญาโยชน ๑๐ คือ กามราคสัญญาโยชน รูปราคสัญญาโยชน อรูปราคสัญญาโยชน ปฏิฆสัญญาโยชน มานสัญญาโยชน ทิฏฐิสัญญาโยชน สิลัพพตปรามาสสัญญาโยชน วิจิกิจฉาสัญญาโยชน อุทธัจจสัญญาโยชน และอวิชชาสัญญาโยชน.

สัญญาโยชน ๑๐ แม้อีกอย่างในพระอภิธรรม คือ กามราคสัญญาโยชน ภวราคสัญญาโยชน ปฏิฆสัญญาโยชน มานสัญญาโยชน ทิฏฐิสัญญาโยชน สิลัพพตปรามาสสัญญาโยชน วิจิกิจฉาสัญญาโยชน อิศสาสัญญาโยชน มัจฉริยสัญญาโยชน และอวิชชาสัญญาโยชน.

กิลเส ๑๐ คือ โลกะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอโนตตปปะ.

ก็ในบรรดาอาสวะเป็นต้นเหล่านี้ ทรงประสงค์เอาตณหาที่มีกามและภาวะ (ภพ) นั้น เป็นที่ตั้งอาศัย โดยชื่อว่า กาม และ ภาวะ. ทิฏฐิที่เป็นไปโดยอาการนั้นนั่นเอง ตรัสเรียกว่า สิลัพพตปรามาสะ อิทังสัจจาภินิเวสะ อัตตวาทะ ฉะนีแล.

คำอธิบายอกุศลสังคหะ

อธิบายอาสวะ ๔

คำว่า **อาสวะ** มีความหมายหลายอย่าง ดังต่อไปนี้ :

จิรปาริวาสียตเถน อาสวา แปลว่า “ธรรมทั้งหลายมีโลภะเป็นต้น ชื่อว่า อาสวะ เพราะมีความหมายว่า หมักดองอยู่นาน” ดังนี้, ชื่อว่า “นาน” ได้แก่ ไม่ปรากฏส่วนเบื้องต้น คือไม่มีส่วนเบื้องต้น ความรู้ว่าไม่มีส่วนเบื้องต้น (ไม่มีจุดเริ่มต้น) นี้ เป็นกิจของพระสัมพันธัญญตาณ เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ เช่นอย่างนี้ว่า “ในสังสารวัฏอันหาส่วนเบื้องต้นมิได้” และว่า “ในสังสารวัฏอันไม่มีเบื้องต้น” ดังนี้ เป็นต้น พระผู้มีพระภาคทรงอาศัยความเป็นของหมักดองอยู่นานแห่งธรรมเหล่านี้ แล้วทรงกำหนดธรรมเหล่านี้ไว้เป็นหมวดหนึ่ง โดยชื่อว่า **อาสวะ** บัณทิต จึงพึงทราบว่าเป็นเหตุที่หมักดองอยู่นานอย่างนี้ นั่นเอง จึงเป็นธรรมมัวหมองที่ชำระให้หมดจดได้ยาก.

อีกอย่างหนึ่ง ของหมักดองทั้งหลายมีสุราเป็นต้น เขาก็เรียกกันว่า “อาสวะ” ธรรมมีโลภะเป็นต้นเหล่านี้ เป็นเหมือนของหมักดองที่เรียกว่า “อาสวะ” เหล่านี้ โดยเกี่ยวกับเป็นธรรมที่สร้างความมึนเมาเหมือนกัน เพราะเหตุนี้ จึงเรียกว่า

“อาสวะ”

อีกอย่างหนึ่ง มีวจนัตถะว่า ภวโต อา ภวคัค ธมฺมโต อา โคตฺรภู สวณฺติ ปวตฺตณฺตฺติ อาสวา แปลว่า ธรรมทั้งหลายมีโลภะเป็นต้น ชื่อว่า อาสวะ เพราะมีความหมายว่า ไหลไป คือ เป็นไปทั่วถึง (อา = ทั่วถึง, สวะ = ไหลไป) ว่าโดยภพ ย่อมไหลไปทั่วถึงภวคคภพ, ว่าโดยธรรม ย่อมไหลไปทั่วถึงโคตฺรภู ดังนี้.

เป็นความจริงว่า เนวสัณฺญาณาสัณฺญาตณภพ ชื่อว่า ภวคคภพ เพราะเป็นภพที่สูญยอด คือสูงสุดแห่งภพทั้งหลาย พรหมผู้เกิดอยู่ในภพนี้ จึงชื่อว่า ภวคค-พรหม ความว่า ธรรมทั้งหลายมีโลภะเป็นต้นเหล่านี้ ย่อมมีความสามารถไหลไปทั่วถึงภพทั้งหลาย ไม่เว้นแม้เนวสัณฺญาณาสัณฺญาตณภพ อันเป็นภพชั้นสูญยอดนั้น ย่อมตั้งอยู่ครอบงำพวกภวคคพรหมทั้งหลายในภพนั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ จะป่วยกล่าวไปถึงสัตว์ผู้เกิดในภพที่ต่ำกว่าทั้งหลายเล่า.

ส่วน ว่าโดยธรรม ย่อมไหลไปในโลกิยธรรมทั้งหลายเท่านั้น เว้นพวกโลกุตตรธรรมอันมีอานุภาพมากนั้นเสีย ทั่วถึงโคตฺรภู. ความว่า โคตฺรภู แม้ว่ามีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ก็เป็นโลกิยธรรม จึงไม่พ้นไปจากการครอบงำแห่งธรรมเหล่านี้.

พึงทราบว่ ศัพท์ว่า อา (ที่แปลว่า “ทั่วถึง”) ในคำว่า อาสวะ นี้ มีความหมายเป็น อวฺริ (เขตแดน) ก็แต่ว่า อวฺริ มี ๒ อย่าง คือ มริยาทะ และ อภิวฺริ ในอวฺริ ๒ อย่างนั้น มริยาทะเป็นไปกระทำกิริยาไว้ภายนอก (คือกระทำการอยู่ภายนอก) ไม่แผ่ซึ่มเข้าไปภายใน ดูจในประโยคว่า “อา ปาฏฺลิปฺตตํ วุฏฺโฐ เทโว - ฝนตกทั่วถึงเมืองปาฏฺลิปฺตฺร (หรือฝนตกกระทั่งถึงเมืองปาฏฺลิปฺตฺร)” อันมีความหมายว่า ตกไปจนกระทั่งถึงเมืองปาฏฺลิปฺตฺร แล้วจึงหยุดตก มิได้แผ่ซึ่มเข้าไปตกอยู่เหนือเมืองปาฏฺลิปฺตฺร ดังนี้ เป็นต้น. ส่วน อภิวฺริ เป็นไปแผ่ซึ่มกิริยาเข้าไป (กระทำการแผ่ซึ่มเข้าไป) ดูจในประโยคว่า “อา ภวคคํ สทฺโท อพฺภุคฺคโต - เสียงดังก้องขึ้นไปทั่วถึงภวคคภพ” อันมีความหมายว่า เสียงนั้นดังก้องขึ้นไปทั่วถึงคือแผ่ซึ่มเข้าไปในภวคคภพ ดังนี้ เป็นต้น ก็ศัพท์ว่า อา ในคำว่า “อาสวะ” นี้ มีความหมายบอก อวฺริ ที่เป็นอภิวฺริ ไม่ใช่ มริยาทะ ความว่า ว่าโดยภพ ย่อมไหลไปทั่วถึงภวคคภพ คือ แผ่ซึ่มเข้าไปแม้ในภวคคภพอันเป็นสถานที่สัตว์บังเกิด และแม้โดยการกระทำให้เป็นอารมณ์ ว่าโดยธรรม ย่อมไหลไปทั่วถึงโคตฺรภู คือ

แผ่ซึ่มเข้าไปในโลกิยธรรมทั้งหลาย โดยที่สุดแม้ในโคตรภู โดยการกระทำให้เป็น
อารมณ์แต่เพียงอย่างเดียว.

พระผู้มีพระภาคทรงอาศัยความไหลไปทั่วถึง ทั้งโดยภพ ทั้งโดยธรรม ดัง
กล่าวมานี้ แล้วทรงกำหนดธรรมเหล่านี้ไว้เป็นหมวดหนึ่ง โดยชื่อว่า **อาสวะ**

อีกอย่างหนึ่ง มีวจนัตถะว่า : **วณโต วิสขุทธานุปัตติยา วिय จกขุวาทีโต**
วิสเสสุ วิสขุทธานโต อาสวา แปลว่า “ธรรมทั้งหลายมีโลภะเป็นต้น ชื่อว่า อาสวะ
เพราะไหลออกจากทวารทั้งหลาย มีจักขุทวารเป็นต้น แผ่ซึ่มเข้าไปในอารมณ์ทั้ง
หลาย มีรูปารมณ์เป็นต้น คุจของเน่าเสีย (มีหนอง โลหิต เป็นต้น) ที่ไหลออก
จากปากแผล ฉะนั้น.” ดังนี้.

บัณฑิตพึงเห็นว่า แม้เมื่อธรรมอย่างอื่นมีมานะเป็นต้น อันเป็นของหมัก
ดองมานาน หรือว่า ไหลไปทั่วถึงภวคคภพและกระทั่งถึงโคตรภู เป็นต้น จะมีอยู่
ก็ตาม ถึงกระนั้น ธรรมมีมานะเป็นต้นเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคก็ได้ตรัสเรียกว่า
อาสวะ เฉพาะธรรมมีโลภะเป็นต้นเหล่านี้ เท่านั้น ตรัสเรียกว่า อาสวะ เพราะสำเร็จ
ความเป็นอาสวะด้วยดี โดยเกี่ยวกับอาการที่หมักดองมานาน อาการที่ไหลไป
ทั่วถึงเป็นต้นแห่งธรรมเหล่านี้ เป็นไปอย่างมีความพิเศษกว่าธรรมมีมานะเป็นต้น
เหล่านั้น กล่าวคือ ซึ่มติดอยู่ในโลกิยธรรมเหล่านั้น ตลอดส่วนทั้งสิ้น จนอาจ
กล่าวได้ว่า กิจเกี่ยวกับการปฏิบัติเพื่อการชำระล้างให้หมดจดนั้น กระทำได้ยาก
ยิ่ง คุจกิจคือการชำระล้างเขม่าควันไฟที่ซึ่มติดแผ่นกระเบื้อง (กระทะ) ฉะนั้น.

อาสวะคือกาม ชื่อว่า **กามาสวะ**. ก็ความใคร่ ความต้องการ ท่านเรียกว่า
“กาม”. อาสวะอันเป็นความใคร่ ความต้องการนั้น นั่นเอง ชื่อว่า **กามาสวะ**.

อีกอย่างหนึ่ง กามาวจรธรรมทั้งหลาย โดยเฉพาะคือกามคุณ ๕ เรียกว่า
“กาม” เพราะอันสัตว์ทั้งหลายใคร่คือต้องการ อาสวะอันเป็นไปในกามาวจร-
ธรรมเหล่านั้น โดยเฉพาะในกามคุณ ๕ เหล่านั้น ชื่อว่า **กามาสวะ** เพราะฉะนั้น
กามาสวะนี้ จึงเป็นชื่อของ กามราคะ นั่นเอง.

ฉันทราคะในรูปภพและอรูปรภพ ชื่อว่า **ภวาสวะ** ก็คำว่า “ภพ” ในคำว่า
“รูปภพ, อรูปรภพ” นี้ หมายถึงอุปบัติภพ (ภพที่เข้าถึง คือ อุปาทานขันธที่
บังเกิดจากกัมมภพ ในที่นี้ คือจากรูปฌานและอรูปรฌาน)

ฉานนิกันติ (ความใคร่ในฉาน) ก็ชื่อว่า ภวาสวะ เป็นความใคร่ในกัมม-
ภพ (ภพที่เป็นกรรม) คือ รูปฉานหรืออรูปฉานผู้ทำอุปบัติภพให้เกิดขึ้นนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง รากะที่สหระคตด้วยสัสสตทิกฺขฐิ (ความเห็นว่ายั่งยืน) ก็ชื่อว่า
ภวาสวะ เพราะคำว่า “ภวะ” (ภพ) มีอรรถว่า สัสสตะ (ยั่งยืน) ก็ได้ เหมือน
อย่างในคำว่า ภวทิกฺขฐิ ซึ่งมีความหมายว่า สัสสตทิกฺขฐิ ฉะนั้น.

จึงเป็นอันกล่าวได้ว่า รากะ ที่ได้ชื่อว่า ภวาสวะ มี ๓ อย่าง คือ:

อย่างแรก เป็นรากะในรูปภพและในอรูปภพ อันเป็นรากะที่เป็นไปใน
อุปบัติภพคือในอุปาทานขันธ์ เฉพาะที่เป็นฝ่ายรูปาวจรและฝ่ายอรูปาวจร อัน
บังเกิดแล้วจากกรรม.

รากะอย่างที่ ๒ อันเป็นความใคร่ในฉาน จัดเป็นรากะที่เป็นไปในกัมมภพ
คือในภพที่นับว่าเป็นรูปาวจรกุศลกรรมและอรูปาวจรกุศลกรรม.

รากะอย่างที่ ๓ อันเป็นรากะที่สหระคตด้วยภวทิกฺขฐิ หรือ สัสสตทิกฺขฐินั้น.

ทิกฺขฐิ ๖๒ ประการ ชื่อว่า ทิกฺขฐาสวะ

ความไม่รู้ในฐานะ ๘ คือในสัจจะ ๔ มีทุกข์เป็นต้น ในธรรมส่วนก่อนหน้า
(ปุพฺพนต) คือ ส่วนอดีต ๑, ในธรรมส่วนภายหลัง (อปฺรนต) คือ ส่วนอนาคต ๑,
ในธรรมทั้งส่วนก่อนหน้าและส่วนภายหลัง คือทั้งส่วนอดีตทั้งส่วนอนาคต อัน
หมายถึงส่วนปัจจุบันนั่นเอง ๑ ในปฏิจฺจสมุปฺบาท คือในปัจจุบันมีอวิชชาเป็นต้น
อันเป็นที่ผลอาศัยเกิดขึ้น ๑ ชื่อว่า อวิชชาสวะ.

อธิบายโอฆะ ๔

คำว่า โอฆะ มีวจนัตถะว่า โอดฺฤติตฺวา หนตฺติติ โอโฆ แปลว่า “ธรรมทั้ง
หลายมีโลภะเป็นต้น ชื่อว่า โอฆะ เพราะมีความหมายว่า ท่วมทับ แล้วพัดพา
ไป” ดังนี้. ความว่า ท่วมทับคือทำสัตว์ให้จมลง แล้วพัดพาไปในวัฏฏะ ก็คำ
ว่า “ในวัฏฏะ” คือ ในวัฏฏะอันมีภูมิ ๓ หรือในวัฏฏะ ๓ มีกิเลสวัฏฏะ เป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง ห้วงน้ำ ท่านเรียกว่า “โอฆะ” เพราะมีการท่วมทับ (สัตว์)
ผู้ตกไป แล้วพัดพาไป หรือเพราะมีการจูดลงไป คือทำให้จมอยู่เบื้องล่าง แล้ว
พัดพาไป ธรรมทั้งหลายมีโลภะเป็นต้นเหล่านี้ ก็มีความเป็นไป เช่นเดียวกับ
ห้วงน้ำที่เรียกว่า “โอฆะ” นั้น โดยเกี่ยวกับทำให้จมอยู่ในวัฏฏะ แล้วพัดพาไป

ให้ประสบทุกข์ทั้งหลาย มีชาติทุกข์เป็นต้น ในกระแสวัฏฏะนั้น โดยประการที่ไม่ยอมให้สัตว์ได้โง่ศีรษะขึ้นพ้นจากกระแสวัฏฏะนั้นได้โดยง่าย.

ก็เพราะความเป็นกิเลสที่ทำให้สัตว์ให้จมลงในวัฏฏะ แล้วพัดพาไปโดยประการอย่างนี้ นั่นเอง จึงเป็นกิเลสที่คอยแต่จะทำให้จม คือให้ไปในเบื้องต่ำคืออบายภูมิ แม้ใน อรรถกถาโฆมตรณสูตร (ล.สคาถ.) ก็กล่าวไว้อย่างนี้ว่า “อัยฺหิ อตฺตโน วสํ คเต สตฺเต อโร คเมติ ทฺวคฺคตฺยํเยว นินฺพตฺเตติ, อุปริกวณฺจ นินฺพพานํ คนฺตุ อเทนโต” แปลว่า “เป็นความจริงว่า โฆมะ นี้ ย่อมยังสัตว์ทั้งหลายผู้ไปสู่อำนาจของตน ให้ไปเบื้องต่ำ คือให้บังเกิดในทุคตินั้นเทียว ไม่ยอมให้ไปสู่ภพชั้นสูงและพระนิพพาน” ดังนี้ เป็นต้น. ความว่า มีปกติทำให้ไปในเบื้องต่ำ คือให้บังเกิดในทุคตินั้น นั่นแหละ ให้ประสบทุกข์ทั้งหลายในสังสารวัฏ โดยมากในอบาย นั่นเทียว.

ก็กรรมทั้งหลายที่จัดเป็นอาสวะเหล่านั้น นั่นเอง ได้ชื่อว่า “โฆมะ” ตามความหมายดังได้กล่าวแล้วนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “คือ กาโมมะ” ดังนี้ เป็นต้น.

อธิบายโยคะ ๔

คำว่า โยคะ มีวจนัตถะว่า โยเชนตฺติ โยคา แปลว่า “ธรรมทั้งหลาย มีโลกะเป็นต้น ชื่อว่า โยคะ เพราะมีความหมายว่า ประกอบ” ดังนี้. ความว่า ประกอบสัตว์ทั้งหลายเข้าไว้ในวัฏฏะ คือ ประกอบให้ติดอยู่ในวัฏฏะนั้น ให้หมุนไปด้วยอำนาจปฏิสนธิและจติในวัฏฏะนั้น ไม่หยุดยั้ง ดุจโคเทียมเกวียนที่มีล้อหมุนไปอยู่ ฉะนั้น ข้อนี้ก็เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ใน อรรถกถาปฏิสัมภิตา-มรรค (มหากรรณาถาณนินฺทเทสวณฺณนา) ว่า “อิมฺหิ จตฺตฺหิ โยเคหิ สกฺกฺขสมฺมิกาวอ วิย วฏฺฏสมฺมि โยชิตอ” แปลว่า “สัตว์ถูกโยคะ ๔ ประกอบไว้ในวัฏฏะ เหมือนอย่างโคที่เขาประกอบ (เทียม) ไว้ที่เกวียน ฉะนั้น” ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมเหล่านี้ย่อมประกอบสัตว์เข้าไว้ที่แป้นยนต์คือภพ ก็ภพ ๓ มีกามภพเป็นต้น ชื่อว่า เป็นดุจแป้นยนต์ เพราะมีความหมุนไปไม่หยุดยั้งเปรียบเหมือนว่า เจ้าของโค เทียมโคเข้าไว้ที่คานหมุนแป้นยนต์ แล้วคอยตีให้เดินไปเรื่อยๆ โคก็ได้แต่เดินไปรอบๆ แป้นยนต์ ทำแป้นยนต์ให้หมุนไปอยู่เรื่อยๆ

แล้วๆ เล่าๆ ฉันทิ, ธรรมเหล่านี้ ก็ประกอบโคคือสัตว์เข้าไว้ที่แบนยนต์คือภพ
ทำแบนยนต์คือภพนั้นให้หมุนไปอยู่เรื่อยๆ ด้วยสามารถปฏิสนธิและจุติ แล้วๆ
เล่าๆ ไม่ยอมให้หยุดลง ฉันทิ. เพราะเหตุฉันทิ จึงชื่อว่า โยคะ

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมเหล่านี้ ย่อมประกอบสัตว์เข้าไว้กับกรรมและวิบาก
โดยประการที่ยังสัตว์ผู้ฉันทิให้คอยทำกรรม และคอยเสวยวิบากของกรรมนั้นอยู่
เรื่อยๆ ไม่หลุดพ้น, หรือว่า ประกอบตัวกรรมนั้นแหละ เข้าไว้กับวิบากของตน โดย
ประการที่คอยยังการกระทำให้สำเร็จเป็นกรรม เมื่อกรรมสำเร็จแล้ว ก็ย่อมมีวิบาก
ติดตามมา, มีวิบากเกิดขึ้นแล้ว ก็คอยทำวิบากนั้นให้เป็นโอกาสเกิดขึ้นแห่งกรรม
ต่อไปอีก ไม่หยุดยั้ง เพราะเหตุฉันทิ จึงชื่อว่า โยคะ.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมเหล่านี้ ย่อมประกอบภพเข้าไว้กับภพอื่น เป็นต้น
ความว่า ในบรรดาภพ ๓ มีกามภพ เป็นต้น ย่อมประกอบภพใดภพหนึ่งเข้าไว้
กับภพอื่น ในบรรดาโยนิ ๔ มีชลาพุชะ (เกิดในมดลูก) เป็นต้น ย่อมประกอบ
โยนิใดโยนิหนึ่งเข้าไว้กับโยนิอื่น, ในบรรดาวิญญานฐิติ ๗ มีนันทตกาย-
นันทตตฐิติ (มีกายต่างกันมีสัญญาต่างกัน) เป็นต้น ย่อมประกอบวิญญาน
ฐิติใดวิญญานฐิติหนึ่งเข้าไว้กับวิญญานฐิติอื่น, ในบรรดาสัตตาวาส (ที่อยู่ของ
สัตว์) ๙ มีนันทตกายนันทตตฐิติ เป็นต้น ย่อมประกอบสัตตาวาสใดสัตตาวาส
หนึ่งเข้าไว้กับสัตตาวาสอื่น. เพราะเหตุฉันทิ จึงชื่อว่า โยคะ

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมเหล่านี้ ย่อมประกอบทุกข์เข้าไว้กับทุกข์ คือประกอบ
ทุกข์ทางใจเข้าไว้กับทุกข์ทางกาย โดยเกี่ยวกับการยังทุกข์ทางกายที่เกิดขึ้นให้เป็น
ปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นติดตามมาแห่งทุกข์ทางใจ, และประกอบทุกข์ทางกายเข้าไว้
กับทุกข์ทางใจ โดยเกี่ยวกับการยังทุกข์ทางใจที่เกิดขึ้นให้เป็นปัจจัยเพื่อความเกิด
ขึ้นแห่งทุกข์ทางกาย อันเนื่องด้วยการตีก การอดอาหาร เป็นต้น ติดตามมา
หรือว่า ประกอบทุกข์ทั้งหลายในสังสารวัฏ เข้ากับทุกข์ทั้งหลายในสังสารวัฏ
นั้นแหละ โดยเกี่ยวกับว่า เมื่อมีชาติทุกข์แล้ว ก็มีชราทุกข์ มรณทุกข์ ติดตามมา,
เมื่อมีมรณทุกข์แล้ว ก็ย่อมมีชาติทุกข์ ชราทุกข์ ติดตามมา เพราะเหตุฉันทิ จึงชื่อ
ว่า โยคะ.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมเหล่านี้ ย่อมประกอบสัตว์เข้าไว้กับทุกข์ทั้งปวง โดย
ประการที่เมื่อเว้นจากญานเสียแล้ว ก็เปลื้องจากทุกข์เหล่านั้นได้ยาก ทำให้สัตว์

ประสบทุกข์อยู่เป็นนิตย์ คือไม่ขาดสาย เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า โยคะ ฉะนั้นแล.

ก็สมาธิธรรมที่จัดเป็นอาสวะเป็นต้น เหล่านั้น นั้นแหละ ส่วนหนึ่งจัดเป็น โยคะได้อีก ตามความหมายดังได้กล่าวมานี้ เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าว ว่า “คือ กามโยคะ” ดังนี้ เป็นต้น.

มีคำพูดเกี่ยวกับความต่างกันแห่งโอะมะและโยคะ ปรากฏอยู่อย่างนี้ ว่า :
เตเอว จตตาริ พลวภูตา โอะมา, ทุพพลภูตา โยคา^๑ แปลว่า “ธรรม ๔ อย่าง เหล่านั้น นั้นแหละ ที่มีกำลังจัดเป็นโอะมะ, ที่ทราวมกำลังจัดเป็นโยคะ” ดังนี้.

อธิบายคัมภีระ ๔

คำว่า คัมภีระ มีวจนัตถะว่า คนเถนตติ คนถา แปลว่า “ธรรมมีรากะเป็นต้น ชื่อว่า คัมภีระ เพราะมีความหมายว่า ผูก” ดังนี้. ก็คำว่า “ผูก” ได้แก่ ผูกสัตว์ ผู้มีคัมภีระนี้เข้าไปในวัฏฏะ ด้วยอำนาจแห่งจติและปฏิสนธิ ความว่า ผูกปฏิสนธิ เข้าไว้กับจตินั่นเอง เป็นเหตุให้สัตว์จติแล้วก็มีปฏิสนธิผูกคือคอยสืบต่อ.

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า “ผูก” ได้แก่ ผูกรูปกายเข้าไว้กับนามรูปกาย, ผูกนาม- กายเข้าไว้กับนามกาย, ผูกนามกายเข้าไว้กับนามรูปกาย, ผูกนามรูปกายเข้าไว้กับ นามกาย, ผูกนามรูปกายเข้าไว้กับรูปกาย ผูกนามรูปกายเข้าไว้กับนามรูปกาย.

อธิบายว่า สำหรับสัตว์ผู้เคลื่อนจากปัญจโวการภพ เข้าถึงอัสถุญญิภพ ชื่อว่า ผูกรูปกายเข้าไว้กับนามรูปกาย.

สำหรับสัตว์ผู้เคลื่อนจากจตุโวการภพ เข้าถึงจตุโวการภพ ชื่อว่า ผูกนาม- กายเข้าไว้กับนามกาย.

สำหรับสัตว์ผู้เคลื่อนจากปัญจโวการภพ เข้าถึงจตุโวการภพ ชื่อว่า ผูกนาม- กายเข้าไว้กับนามรูปกาย.

สำหรับสัตว์ผู้เคลื่อนจากจตุโวการภพ เข้าถึงปัญจโวการภพ ชื่อว่า ผูกนาม- รูปกายเข้าไว้กับนามกาย.

สำหรับสัตว์ผู้เคลื่อนจากเอกโวการภพ (อัสถุญญิภพ) เข้าถึงปัญจโวการภพ ชื่อว่า ผูกนามรูปกายเข้าไว้กับรูปกาย

๑ สุตตมมุขปาถินี (มหากรณญาณนิตุเทศวณฺณนา) ๒/๒๕

สำหรับสัตว์ผู้เคลื่อนจากปัญจโวหารภพ เข้าถึงปัญจโวหารภพ ชื่อว่า ผูกนามรูปกายเข้าไว้กับนามรูปกาย.

ก็โอกาสที่จะผูกรูปกายเข้าไว้กับรูปกาย ไม่มี เพราะสัตว์ผู้เคลื่อนจากอสังขณภพ แล้วเข้าถึงอสังขณภพในภพถัดไป ไม่มี และโอกาสที่จะผูกรูปกายเข้าไว้กับนามกาย รวมทั้งผูกนามกายเข้าไว้กับรูปกาย ก็ไม่มี เพราะสัตว์ผู้เคลื่อนจากจตุโวหารภพ แล้วเข้าถึงอสังขณภพ, หรือเคลื่อนจากอสังขณภพ แล้วเข้าถึงจตุโวหารภพ ไม่มี.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **คันถะ** เพราะผูกกายอนาคต เข้าไว้กับกายปัจจุบัน คือผูกนามกายหรือรูปกาย หรือนามรูปกาย อันเป็นอนาคต ซึ่งเป็นผล เข้าไว้กับนามกายหรือรูปกาย หรือนามรูปกาย อันเป็นปัจจุบัน ซึ่งเป็นเหตุ ตามสมควร ทำให้เปลี่ยนได้ยาก.

โลกะนั้นเอง ชื่อว่า **อภิขณา** เพราะเป็นเหตุให้สัตว์เพ่งจ้อง หรือเพราะเพ่งจ้องเอง หรือเพราะเป็นเพียงความเพ่งจ้อง, อภิขณานั้น นั่นแหละ ชื่อว่า **กาย-คันถะ** เพราะภาวะที่ผูกกาย ตามประการดังได้กล่าวแล้ว เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **อภิขณากายคันถะ** - กายคันถะคืออภิขณา.

โทสนั้นเอง ชื่อว่า **พยาบาท** เพราะมีความหมายว่า เป็นเหตุให้จิตเสียหาย คือให้ถึงความน่าเสียด หรือเพราะมีความหมายว่า ยังวินัย อาจารย์ รูปสมบัติ ประโยชน์ ความสุข เป็นต้น ให้ถึงความเสียหาย พยาบาทนี้ นั่นเอง ชื่อว่า **กาย-คันถะ** ตามความหมายดังได้กล่าวแล้ว เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **พยาบาทกาย-คันถะ** - กายคันถะคือพยาบาท.

ทิวฐิ (มิจฉาทิวฐิ) ที่เป็นไปโดยเกี่ยวกับเป็นความยึดถือโดยประการอื่น (จากความเป็นจริง) ว่า “ความหมดจดจากสังสารวัฏย่อมมีได้เพราะศีล มีโคศีล เป็นต้น ความหมดจดจากสังสารวัฏย่อมมีได้เพราะวัตร มีโควัตร เป็นต้น ความหมดจดจากสังสารวัฏย่อมมีได้ เพราะศีลและวัตร” ดังนี้ แห่งพวกสมณะและพราหมณ์ทั้งหลายภายนอกพระศาสนา ชื่อว่า **ศีลัพตปรามาสะ**.

ก็คำว่า “โคศีล” ได้แก่ ปกติของโคที่มีการกินแต่หญ้า การเคี้ยวเอื้อง การใช้ลิ้น舐น้ำเข้าปาก เป็นต้น ส่วนคำว่า “โควัตร” ได้แก่ ความประพฤติดังว่า โค มีการกินไปถ่ายไป เป็นต้น ด้วยคำว่า “เป็นต้น” ฟังสงเคราะห์เอาสุนัขศีล

สุนัขวัตร เป็นต้น ตามสมควร.

ส่วน คำว่า “ความหมัดจจากสังสารวัฏ (สังสารสุทธิ)” เป็นคำกล่าวถึงพระนิพพาน เพราะฉะนั้น ว่าโดยใจความ ความยึดถือปฏิบัติทุกอย่างอื่นที่มีได้เป็นเหตุให้ถึงพระนิพพาน ว่าเป็นเหตุให้ถึงพระนิพพาน ชื่อว่า สิลัพพตปรามาสะ. สิลัพพตปรามาสะ นี้ นั่นเอง เป็นกายคันถะ เครื่องผูกกายอย่างหนึ่ง เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่า **ซิลัพพตปรามาสกายคันถะ** - กายคันถะคือซิลัพพตปรามาสะ.

ความยึดมั่น คือความยึดถือมั่นคง ว่า “นี่ เท่านั้นจริง อื่น (จากนี้) เหลวเปล่า” ดังนี้ ชื่อว่า อิทังส์จจาภินิเวสะ ความว่า ความยึดถือโดยอาการว่า “โลกยังยืน, ข้อที่ว่าโลกยังยืนนี้ นี่แหละ จริง วาพะอื่นนอกจากนี้ เหลวเปล่า” ดังนี้ เป็นต้น ปฏิเสธแม้พระภาสิตของพระสัมพุทธเจ้า ชื่อว่า อิทังส์จจาภินิเวสะ ได้แก่ ทิฏฐิสฺส (มิจฉาทิฏฐิสฺส) ที่เป็นไปโดยอาการนี้ นั่นเอง อิทังส์จจาภินิเวสะ นั้น นั่นแหละ เป็นกายคันถะอย่างหนึ่ง เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า **อิทังส์จจาภินิเวส-กายคันถะ** - กายคันถะคืออิทังส์จจาภินิเวสะ.

อธิบายอุปาทาน ๔

คำว่า อุปาทาน มีวจนัตถะ (ความหมายของคำ) ว่า ภูสฺ ทพฺหิ อารมฺมณฺ อาทิยนฺตฺติ อุปาทานา แปลว่า “ธรรมทั้งหลาย ชื่อว่าอุปาทาน เพราะมีความหมายว่า ยึดถืออารมณ์แรงกล้าคือมั่นคง” ดังนี้ ฟังทราบว่าเป็นเหมือนอย่างงูรัดกบนั้นเทียว.

เป็นความจริงว่า ศัพท์ว่า อุป นี้ มีความหมายหลายอย่าง คือมีความหมายว่า “เข้าไป” ดูในคำว่า “อุปคมนํ - เข้าไป” เป็นต้น ก็ได้, มีความหมายว่า “ใกล้” ดูในคำว่า “อุปคจฺคํ - ใกล้แม่น้ำคงคา” เป็นต้น ก็ได้, มีความหมายว่า “มั่นคง” หรือ “แรงกล้า” ดูในคำว่า “อุปายาส - ความเสียใจแรงกล้า, ความคับแค้นใจ” เป็นต้น ก็ศัพท์ว่า อุป ในคำว่า อุปาทาน นี้ มีความหมายว่า แรงกล้า, มั่นคง. เพราะฉะนั้น อุปาทานนี้ จึงเป็นธรรมชาติที่ยึดถือมั่นคง. หรือจะมีวจนัตถะเป็นภาวสาธนะ (ความ, การ) ก็ได้ ว่า “ความยึดถือแรงกล้าคือมั่นคง (ซึ่งอารมณ์) ชื่อว่า อุปาทาน” ดังนี้.

อุปาทานคือกาม ชื่อว่า กามุปาทาน เป็นอันกล่าวถึงกิเลสกามคือกาม-
ราคะที่เป็นไปอย่างแรงกล้า นั่นเอง ว่าเป็นตัวอุปาทาน ความว่า ราคะที่แรงกล้า
นั่นเอง ได้ชื่อว่า กาม เพราะอรรถว่า ใคร่ (ต้องการ) ราคะนี้ นั่นแหละ เป็น
อุปาทานด้วย เพราะอรรถว่า ยึดถืออารมณ์แรงกล้า เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า
กามุปาทาน.

อีกอย่างหนึ่ง ความยึดถือแรงกล้า (หรือความยึดถือมั่นคง) ซึ่งกาม ชื่อว่า
กามุปาทาน, เป็นอันกล่าวถึงวัตถุทั้งหลาย มี รูป เสียง เป็นต้น ว่า กาม เพราะ
อรรถว่า สัตว์ทั้งหลายใคร่คือต้องการ ราคะอันเป็นความยึดถือแรงกล้าซึ่งวัตถุ-
กามเหล่านั้น นั่นเอง ชื่อว่า กามุปาทาน.

เมื่อเป็นอย่างนี้ คำพูดของอาจารย์ทั้งหลายที่ว่า “กามตัณหาที่มีกำลัง
นั่นเอง ชื่อว่า กามุปาทาน” ดังนี้ ย่อมไม่ถูกต้อง เพราะไม่พ้องกับวจนัตถะ
อย่างที ๒ ที่ว่า “ความยึดถือแรงกล้าซึ่งกาม ชื่อว่า กามุปาทาน” เพราะคำว่า
“กาม” ในความหมายนี้ ได้กล่าวแล้วว่า เป็นวัตถุ (วัตถุกาม), เพราะฉะนั้น ขึ้น
ชื่อว่าโลกียสภาวะธรรมใด เป็นที่ตั้งแห่งความใคร่ได้ โลกียสภาวะธรรมนั้น ล้วนชื่อ
ว่าเป็นวัตถุกามทั้งนั้น ก็แต่ว่า โลกียสภาวะธรรมที่เป็นที่ตั้งแห่งความใคร่มิได้นั้น
ไม่มีเลย เพราะฉะนั้น โลกียสภาวะธรรมทั้งหลายล้วนเป็นวัตถุกาม สมจริงตามที่
ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ ใน จุฬนิทเทส ว่า “กตเม วตฺตูกามา? มนาปีกา
รฺฐปา ฯเปฯ สพฺเพ กามา วจฺรา ธฺมา, สพฺเพ รฺฐปา วจฺรา ธฺมา สพฺเพ อรฺฐปา-
วจฺรา ธฺมา”^๑ แปลว่า “วัตถุกามเป็นไหน? ได้แก่รูปที่น่าชอบใจ ฯลฯ กามา-
วจฺรธรรมทั้งหลายทั้งปวง, รฺฐปา วจฺรธรรมทั้งหลายทั้งปวง, อรฺฐปา วจฺรธรรมทั้งหลาย
ทั้งปวง” ดังนี้. เมื่อเป็นอย่างนี้ กามุปาทานก็ย่อมเป็นความยึดถือแรงกล้าซึ่ง
อารมณ์ ในภุมิ ๓ มีกามาวจรเป็นต้น ได้ทุกอย่าง ไม่ใช่เฉพาะที่เป็นกามาวจร
เท่านั้น. ก็แต่ว่า กามตัณหา จะเป็นอย่างแรงกล้าก็ตาม ไม่แรงกล้าก็ตาม ล้วน
มีอารมณ์เฉพาะที่เป็นกามาวจรเท่านั้น มิได้ถือเอาอารมณ์ที่เป็นรูปาวจรหรือ
อรฺฐปา วจฺร เพราะฉะนั้น จึงไม่อาจกล่าวได้ว่า เฉพาะกามตัณหาที่มีกำลังเท่านั้น
เรียกว่า กามุปาทาน ทว่าเป็นเพียงส่วนหนึ่งของกามุปาทาน เป็นอันว่า ทั้งกาม-
ตัณหา ทั้งรูปตัณหา ทั้งอรฺฐปา ตัณหา เมื่อมีกำลัง ล้วนได้ชื่อว่า กามุปาทาน.

๑ พ.จุฬ. ๓๐/๔๗

อนึ่ง ถ้าหากว่า กามุปาทาน คือกามตัณหาที่มีกำลังเท่านั้น ไซ้ร้ เมื่อเป็น
อย่างนี้ กามุปาทานนี้ก็ย่อมถูกอนาคามิมรรคละไป แต่ความจริง เป็นธรรมที่ถูก
อรรหัตตมรรคละ ไม่ใช่อนาคามิมรรคละ สมจริงตามที่ท่านกล่าวไว้ใน **วิสุทธิมรรค**
ว่า “อุปาทานเนสฺ สุพฺเพสมฺปิ โลกิยธมฺมานํ วตฺตุกามวเสน กามาติ อาคตตฺตา
รฺปารฺฐปฺราโคปิ กามุปาทานเ ปตติ, ตสฺมา ตํ จตฺตถณฺณวชฺฌมฺ”^๑ แปลว่า “ใน
บรรดาอุปาทานทั้งหลาย แม้รูปราคะและอรูปราคะ (รูปตัณหาและอรูปรตัณหา
นั้นแหละ) ก็ตกไปในฝ่ายกามุปาทาน เพราะโลกิยธรรมทั้งหลายแม้ทั้งปวง มา
แล้วว่า “กาม” โดยเกี่ยวกับเป็นวัตถุกาม เพราะฉะนั้น กามุปาทานนั้น จึงเป็น
อุปาทานที่ญาณที่ ๔ (อรรหัตตมัคคญาณ) ฟังฆ่า” ดังนี้.

ทิวฐิที่เป็นไปอย่างนี้ว่า “อตัตาและโลกยังยึน” ดั่งนี้ เป็นต้น ซึ่ชื่อว่า ทิวฐิ
นั้นเทียบ, ก็ทิวฐินั้น เป็นอุปาทานอย่างหนึ่งด้วย เพราะเหตุนี้จึงซึ่ชื่อว่า **ทิวฐิ-**
ปาทาน ได้แก่ ทิวฐิที่เป็นไปอยู่บ่อยๆ แล้วมีกำลังซึ่ในภายหลังกั้นเอง. อีกร
อย่างหนึ่ง ทิวฐิที่เป็นไปครั้งหลังๆ อันมีกำลังซึ่แล้ว ซึ่ชื่อว่า **ทิวฐิปาทาน** โดย
เกี่ยวกับเป็นความยึตถือทิวฐิก่อนๆ

ความยึตถือแรงกล้าซึ่ซึลและวัตรอย่างนี้ว่า “ความหมตจตจากสังสารวัฏ
ย้อมมีได้ด้วยซึลนี้ ด้วยวัตรนี้ ของเรา” ดั่งนี้ ซึ่ชื่อว่า **สิลัพฺพตฺตาทาน** บัณชิต
ฟังทราบความเกี่ยวกับสิลัพฺพตฺตาทาน นี้ ตามทำนองสิลัพฺพตฺปฺรามาสกายคัณถะ
ข้างต้น นั้นเทียบ ต่างกันแต่เพียงว่า นั้นเป็นคัณถะ ส่วนนี้เป็น อุปาทาน ความ
ว่าเป็นความยึตถือแรงกล้าซึ่ซึลพฺพตะ (ซึลและวัตร)

อีกรอย่างหนึ่ง แม้ทิวฐิที่เป็นไปโดยอาการที่ยึตถือซึลและวัตรนั้น ก็ซึ่ชื่อว่า
สิลัพฺพตะ โดยอารัหมณโหวหาร เหมือนอย่างณานที่บังเกิดจากปฐูวิกสิณภาวนา
ก็ซึ่ชื่อว่า ปฐูวิกสิณ ฉะนั้น ทิวฐิที่ซึ่ชื่อว่า สิลัพฺพตะ นั้น เป็นอุปาทานอย่างหนึ่ง
ด้วย เพราะเหตุนี้ จึงซึ่ชื่อว่า **สิลัพฺพตฺตาทาน**.

อตัตานุทิวฐิ (ความตามเห็นว่าเป็นอตัตา) ๒๐ อาการ ทั้งที่แยกจากซัันร้
และไม่แยกจากซัันร้^๒ อันถึงความสงเคราะห์เข้าในทิวฐิ ๒ อย่าง คือ สัสส-

๑ วิ.สุ. ๒/๓๖๙ (ณานทสฺสนวิสุทฺธินิตฺเทศ)

๒ ซึ่ชื่อว่า แยกจากซัันร้ คือ อตัตา เป็นอย่างอื่นจากซัันร้, ซึ่ชื่อว่า ไม่แยกจากซัันร้ คือ ซัันร้อันใดอตัตา
ก็อันนั้น, อตัตาอันใดซัันร้ก็อันนั้น.

ทิวฐิ - ความเห็นว่ายังยืน และอุจเฉททิวฐิ - ความเห็นว่าขาดสูญ นั้นเอง
ชื่อว่า อัตตวาทะ เพราะเป็นเหตุให้สัตว์กล่าวถึงอัตตา (หรือกล่าวยืนยันอัตตา)
ัตตวาทะ นั้น เป็นอุปาทานอย่างหนึ่งด้วย เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า อัตตวา-
หุปาทาน ฉะนี้ แล.

ในบรรดาอุปาทานที่เป็นทิวฐิทั้งหลาย บัณฑิตพึงทราบว่ เว้นทิวฐิที่ถึง
ความนับว่าเป็นสัฬพหุปาทานและัตตวาทหุปาทานเสย ทิวฐิที่เหลือแม้ทั้งหมด
ล้วนถึงความนับว่าเป็นทิวฐูปาทาน แล.

อธิบายนิวรรณ์ ๕

คำว่า นิวรรณ์ มีวจนัตถะว่า จิตตํ นิวรรนุติ ปริโยนนุธนุติติ นิวรรณา
แปลว่า “ธรรมทั้งหลายมีกามฉันทะเป็นต้น ชื่อว่า นิวรรณ์ เพราะมีความหมาย
ว่า กางกัน คือห่อหุ้มไว้ซึ่งจิต” ดังนี้ ความว่า กางกันคือห่อหุ้ม ได้แก่ ขัดขวาง
ห้าม ซึ่งกุศลจิตที่พึงเกิดขึ้น โดยเกี่ยวกับฉานเป็นต้น คือไม่ยอมให้กุศลจิตได้
เกิดขึ้น โดยประการนั้น. ก็ด้วยคำว่า เป็นต้น ในคำว่า ฉาน เป็นต้น พึงรวมเอา
มรรคเข้ามา ขยายความว่า ในการเจริญสมณะ ธรรมเหล่านี้เกิดขึ้นแล้วยอม
เป็นไปโดยประการที่กางกันความบังเกิดแห่งฉาน โดยการที่พอเกิดอยู่ได้บ่อยๆ
ก็คอยบั่นทอนกำลังของสมาธิจำเดิมแต่ต้น ไม่ให้สมาธินั้นมีกำลังเพิ่มพูนสืบต่อ
กันไป จนเป็นปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งอัปนาฉาน หรือแม้อุปจารฉานใน
ภายหลัง ส่วนในทางวิปัสสนา ย่อมเป็นไปเพื่อกางกันความบังเกิดแห่งมรรค
โดยการที่ครอบงำอยู่บ่อยๆ ก็บั่นทอนกำลังของสมาธินั้นแหละ อันจะเป็นปัจจัย
แก่วิปัสสนา นั้นเทียว เป็นเหตุให้วิปัสสนาที่ยังไม่เกิดยอมเกิดขึ้นไม่ได้ แม้ที่เกิด
ขึ้นได้แล้ว ก็คอยแต่จะเสื่อมไป ทั้งไม่อาจจะทำให้ก้าวหน้าไปจนบรรลุถึงมรรค
ได้ จึงกล่าวได้ว่ากางกันทั้งฉาน กางกันทั้งมรรค แล.

กามคือราคะอันมีประมาณยิ่งในกามคุณ ๕ นั้นเอง เป็นฉันทะ (ตัณหา-
ฉันทะ) เพราะมีสภาวะพอใจในอารมณ์ เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า กามฉันทะ
กามฉันทะนั้นเอง เป็นนิวรรณ์ เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า กามฉันทนิวรรณ์ ก็
อาการที่กางกันแห่งกามฉันทนิวรรณ์นั้น เป็นอย่างนี้คือ เมื่อจิตถูกกามฉันทะ
ประเล้าประโลมให้ยินดีในกามคุณอยู่ จิตสันดานก็ไม่ยอมไปในปฏิปทาอันเป็น

เครื่องทวนกระแสความยินดีนั้น

สภาวะธรรมอย่างหนึ่ง ชื่อว่า พยาบาทะ (พยาบาท) เพราะมีความหมายว่า เป็นเหตุให้จิตถึงความพินาศ ได้แก่ โทสะ ๙ อย่าง เพราะบังเกิดจากอาฆาตวัตถุ ๙ อย่าง เช่นว่า โกรธเขาเพราะคิดว่าเขาได้ประพฤติ (กระทำ) ความเสียหายแก่เราแล้ว ดังนี้ เป็นต้น หรือ ๑๐ อย่าง พร้อมกับโทสะที่บังเกิดจากฐานะ (เหตุ) ที่ไม่สมควร เช่นว่า โกรธฝนที่ตก แดดที่ร้อนเกินไป เป็นต้น พยาบาทะนั้น นั่นเอง เป็นนิเวรณอย่างหนึ่ง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า พยาบาทนิเวรณาการที่ทางกันแห่งพยาบาทนิเวรณานั้น เป็นอย่างนี้คือ เมื่อจิตถูกพยาบาทนิเวรณครอบงำ จิตสันดานถึงอาการหยาบเพราะความขุ่นเคืองนั้นแล้ว ย่อมไม่ดำเนินไปด้วยดีในสัมมาปฏิบัติอันควรแก่จิตสันดานที่สงบประณีต เหล่านี้.

ถีนะและมิทธะนั่นเอง เป็นนิเวรณ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ถีนมิทธนิเวรณาก็ถีนะและมิทธะ สร้างความหนักแก่กาย (นามกาย) และจิต เมื่อกายและจิตถูกถีนะและมิทธะครอบงำอยู่ อันการจะยังจิตให้ดำเนินไปในปฏิบัติที่ประสงค์ ย่อมเป็นภาระหนัก คุจในคราวที่บุคคลแบกของหนักขึ้นสู่ยอดเขา ฉะนั้น ย่อมถึงอาการราวจะว่า ท้อถอย ไม่ยอมเหยียดไปในปฏิบัติเหล่านั้นเอาเลยทีเดียว ผลที่น่าปรารถนาที่พึงบรรลุด้วยปฏิปทานั้น จึงสำเร็จได้ยาก นี้ คืออาการที่ทางกันแห่งถีนมิทธนิเวรณ.

อุทธัจจะและกุกกุจจะนั่นเอง เป็นนิเวรณอย่างหนึ่ง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า อุทธัจจกุกกุจจะนิเวรณ เป็นความจริงว่า เมื่อจิตมีความวุ่นวายไม่สงบ เพราะถูกความฟุ้งซ่านและความหงุดหงิดรำคาญใจครอบงำ จิตนั้นก็คอยจะแส้ไปนอกทาง ไม่สำรวจด้วยดีในอารมณ์ที่ควรใส่ใจ ย่อมไม่เป็นปัจจัยเพื่อความสำเร็จแห่งอัปนา นี้ คืออาการที่ทางกันแห่งอุทธัจจะและกุกกุจจะนิเวรณ.

ความล้งเลงสงสัยที่ได้ปัจจัยเกิดขึ้น ในคราวที่พระโยคาวจรปรารถนาปฏิบัติเป็นต้น นั่นเอง เป็นนิเวรณ จึงชื่อว่า วิจิกิจฉานนิเวรณ มี ๘ อย่าง ตามฐานะที่เกิดขึ้น ได้แก่ ความล้งเลงสงสัยในพระพุทธเจ้าเป็นต้น หรือมี ๑๖ อย่าง ตามฐานะที่เกิดขึ้น คือ อุปาทานขันธที่เป็นไปในกาล ๓ ได้แก่ ความล้งเลงสงสัยว่า “ในอดีตกาล เราได้มี (เคยมี) แล้วหรือหนอ” ดังนี้ เป็นต้น.

ฟังทราบว่าเป็นผู้มีสติแล้ว เมื่อมีความลังเลสงสัยเกิดขึ้นแล้ว ศรัทธาของพระโยคีผู้ลังเลสงสัยอยู่ว่า “ความจริงเป็นอย่างนี้หรือหนอ หรือว่าไม่ใช่อย่างนี้เล่า” ดังนี้ ย่อมเป็นธรรมชาติทรมากำลังไป แม้ธรรมอย่างอื่น มีวิริยะเป็นต้น ที่จะฟังเป็นไปด้วยดีแก่ผู้มีศรัทธาก่อน เท่านั้น ก็ย่อมถึงความทรมากำลังตามไปด้วย ปฏิบัติที่ทรมากำลัง ย่อมไม่ยังประโยชน์ที่พึงประสงค์ให้สำเร็จได้ แล นี้ คืออาการที่กางกั้นแห่งวิจิกิจฉานีวรณ.

อวิชชาคือความไม่รู้ในสังขะ ๔ มีทุกข์เป็นต้น หรือในฐานะ ๘ คือในสังขะ ๔ เหล่านั้น นั้นแหละ ในธรรมส่วนอดีต ในธรรมส่วนอนาคต ในธรรมทั้งส่วนอดีตทั้งส่วนอนาคต และในปัจจุบันการ (ปัจจุสมุปบาท) นั้นเอง ชื่อว่า **อวิชชานีวรณ** ด้วยว่า อวิชชา เมื่อเกิดขึ้นครอบงำ ก็ชื่อว่า กางกั้น โดยการทำสัตว์ผู้ถูกครอบงำนั้นให้หลงในปฏิบัติ นั้นเทียว ฉะนี้แล.

ถามว่า เพราะเหตุไร พระองค์จึงตรัสรวมธรรม ๒ อย่างเข้าไว้โดยความเป็นนีวรณข้อเดียวกัน คือ ตรัสรวมธรรม ๒ อย่าง คือ ถีนะและมิทธะ โดยความเป็นนีวรณข้อเดียวกัน คือ ถีนมิทธนีวรณ, และตรัสรวมธรรม ๒ อย่าง คือ อุทัจจะและกุกกัจจะ โดยความเป็นนีวรณข้อเดียวกัน คือ อุทัจจะกุกกัจจะนีวรณ ดังนี้เล่า?

ตอบว่า เพราะธรรม ๒ อย่าง แต่ละพวก มีกิจ อาหาร และธรรม ที่เป็นปฏิปักษ์ร่วมกัน อย่างนี้ คือ ธรรม ๒ อย่างพวกแรก คือ ถีนะและมิทธะ ย่อมมีกิจร่วมกัน คือ การทำจิตตูปบาทให้หดหู่ (ทำถอย), มีอาหารร่วมกัน คือ ความคร้านและความอืดอาด เป็นอาหาร (เป็นเหตุ) และมีธรรมที่เป็นปฏิปักษ์อย่างเดียวกัน คือ ความเพียร.

ธรรม ๒ อย่างพวกหลัง คือ อุทัจจะและกุกกัจจะ ย่อมมีกิจร่วมกัน คือ การทำความไม่สงบแก่จิตตูปบาท, มีอาหารร่วมกันคือการคำนึงถึงความพินาศแห่งญาติเป็นต้น หรือการคำนึงถึงปิลิโพธธรรมทั้งหลาย และมีธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ร่วมกันคือความสงบ. เพราะธรรม ๒ อย่าง แต่ละพวก มีกิจ อาหาร และธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ร่วมกัน ดังกล่าวมานี้ พระผู้มีพระภาคจึงทรงรวมเข้าไว้เป็นนีวรณข้อเดียวกัน.

ถามอีกว่า ในการกล่าวถึงธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อองค์ฌาน พระผู้มีพระภาคตรัสนิรวณไว้เพียง ๕ อย่างเท่านั้น ในหลายสูตร ไม่มีอวิชชานิรวณ เพราะเหตุไร ในที่นี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวนิรวณไว้ ๖ อย่าง โดยมีอวิชชานิรวณ เป็นอย่างที ๖ เล่า?

ตอบว่า ความจริง แม้นิรวณ ๖ พระผู้มีพระภาคก็ตรัสไว้ คือตรัสไว้ในปกรณ์ธัมมสังคณี ว่า “กตเม ธมฺมา นิรวณา? จ นิรวณานิ กามจฺจนฺทนิรวณํ ฯเปฯ อวิชชานิรวณํ”^๑ แปลว่า “นิรวณธรรมทั้งหลายเป็นไฉน? ได้แก่ นิรวณ ๖ คือ กามจันทนิรวณ ๗ อวิชชานิรวณ” ดังนี้.

ก็เพราะเหตุที่องค์ฌานทั้งหลายมี ๕ อย่าง มีวิตกเป็นต้น และองค์ฌานเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อข่มธรรมอันเป็นปฏิปักษ์คือนิรวณ โดยเฉพาะ โดยประการที่องค์ฌานคือวิตก ข่มถีนมิทธนิรวณ เป็นต้น เพราะฉะนั้น จึงตรัสนิรวณอันเป็นปฏิปักษ์ไว้เพียง ๕ อย่าง โดยเป็นคู่ปฏิปักษ์ต่อองค์ฌานแต่ละองค์ ไม่ได้ตรัสอวิชชานิรวณไว้ เพราะอวิชชาหาความเป็นปฏิปักษ์โดยพิเศษต่อองค์ฌานไหนๆ เหมือนอย่างถีนมิทธะเป็นต้นมิได้ อีกอย่างหนึ่ง ปฏิปทาสิกกว่าทำฌานให้บังเกิด ไม่ใช่ปฏิปทาที่เป็นไปเพื่อกำจัดอวิชชา เพราะแม้ไม่มีการกำจัดอวิชชามาตามลำดับ ก็เป็นปฏิปทาที่ให้สำเร็จอุปนาคือฌาน ได้ทีเดียว.

ส่วน เพราะทรงเพ่งถึงปฏิปทาที่ให้สำเร็จอุปนาคือมรรค ซึ่งเป็นปฏิปทาที่พึงเป็นไปเพื่อความรู้อันมีการกำจัดอวิชชามาตามลำดับ หากยังมีอวิชชาครอบงำอยู่ ปัญญาก็ย่อมเกิดขึ้นมิได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ ปฏิปทานี้ก็ไม่เป็นเหตุให้สำเร็จอุปนาคือมรรค ได้เลย. เพราะฉะนั้น ก็กล่าวได้ว่า สำหรับการปฏิบัติเพื่อการบรรลุมรรค อันเป็นการเจริญวิปัสสนา นั้น นอกจากจะมีธรรม ๕ อย่าง มีถีนมิทธะเป็นต้น เป็นนิรวณแล้ว ก็ยังมีอวิชชา นี้แหละ เป็นนิรวณอีกข้อหนึ่งด้วย เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคทรงเสด็จถึงปฏิปทานี้แล้ว ตรัสนิรวณไว้ ๖ เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ย่อมกล่าวได้ว่า ตรัสนิรวณ ๕ สำหรับฌานปฏิปทาหรือการเจริญสมณะ, ตรัสนิรวณ ๖ สำหรับมรรคปฏิปทาหรือการเจริญวิปัสสนา.

---

๑ อภ.ล. ๓๔/๒๘๙ (นิรวณโคจจก)

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อไม่เพ่งถึงปฏิปทาที่แตกต่างกันเหล่านี้ เพ่งเฉพาะความที่ธรรมเหล่านี้ เป็นเครื่องกั้นปฏิปทาแต่อย่างเดียว เท่านั้น ก็พึงทราบว่ แม้ อวิชา ก็มีสถานะเป็นเครื่องกั้นกันได้เหมือนกัน เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ทรงนำเข้ามา รวมไว้เป็นพวกนิรวรณ แล้วตรัสนิรวรณไว้ ๖ ฉะนั้นแล.

อธิบายอนุสัย ๗

คำว่า อนุสัย มีวจนัตถะ (ความหมายของคำ) ว่า **อุปปิตินตถน อนุ อนุ- สนุตานเ เสนุตติ อนุสยา** แปลว่า “ธรรมทั้งหลายมีโลภะเป็นต้น ชื่อว่า อนุสัย เพราะมีความหมายว่า นอนอยู่ในสันดานเนื่องๆ (นอนเนื่องอยู่ในสันดาน) โดย อรรถว่า เป็นกิเลสที่ยังละไม่ได้” ดังนี้. ความว่า ได้เหตุที่เหมาะสมแล้วก็เกิดขึ้น เป็นความจริงว่า กิเลสทั้งหลายที่ยังละไม่ได้ อันควรจะเกิดขึ้นเมื่อมีการได้เหตุ ย่อมเป็นราวกะว่า นอนเนื่องอยู่ในสันดาน อาศัยข้อกำหนดดังกล่าวนี้ เรียก กิเลสเหล่านี้ว่า “อนุสัย” และเพราะเล็งถึงความเกิดขึ้น เมื่อได้เหตุนี้ ก็น่าจะเป็นเหตุให้สำคัญว่า เป็นกิเลสอนาคต ก็แต่ว่า ขึ้นชื่อว่า สังขตธรรมที่เป็นไป เนื่องกับกาล จะเป็นไปเนื่องกับกาลเป็นเพียงกาลเดียวหาไม่ได้ ที่แท้แล้วย่อม เป็นอันถูกกาลทั้ง ๓ ครอบงำ เพราะฉะนั้น กิเลสแม้ที่เป็นอดีต แม้ที่เป็นปัจจุบัน ก็ยังคงความเป็นอนุสัยอยู่อย่างนั้น นั่นเทียว เพราะมีความเกิดขึ้นเมื่อมีการได้ เหตุเป็นสภาวะนั้นแหละ อีกอย่างหนึ่ง กิเลส แม้ที่เป็นอดีต แม้ที่เป็นปัจจุบัน ก็คือกิเลสอนาคตก่อนหน้านี้ นั่นเทียว เมื่อกิเลสอนาคตนี้ ได้ข้อกำหนดว่าเป็น อนุสัยแล้ว เมื่อกิเลสอันเดียวกันนี้แหละ ปรากฏเฉพาะหน้าเป็นปัจจุบัน, ล่วง ไปแล้วเป็นอดีต จะเป็นอันกัพันความเป็นอนุสัยเพราะกาลที่เปลี่ยนไปเป็นปัจจุบัน หรืออดีตได้อย่างไร. รวมความว่า จะถึงความนับว่าเป็นอนุสัยหรือไม่ใช่อนุสัย หาได้เนื่องอยู่กับกาลไม่ แล.

ทั้งว่า “คำว่า **นอนเนื่องอยู่ในสันดาน** นี้ ท่านขยายความว่า โดยอรรถ ว่า **เป็นกิเลสที่ยังละไม่ได้** ดังนี้ มิใช่หรือ ถ้าอย่างนั้น กิเลสอะไรๆ ถ้าหากว่า ยังละไม่ได้ กิเลสเหล่านั้นล้วนเป็นประเภทอนุสัยทั้งนั้น ละสิ เป็นอันว่า กิเลสที่ ยังละไม่ได้ ไม่ชื่อว่าเป็นอาสวะ ไม่ชื่อว่าเป็นโอฆะเป็นต้น ทว่า ล้วนชื่อว่าเป็น อนุสัย”

เฉลยว่า “ธรรมเหล่านั้น หาชื่อว่าอนุสัย ด้วยเหตุสักว่าเป็นกิเลสที่ยังละไม่ได้ เท่านั้นไม่ คำพูดว่าเป็นกิเลสที่ยังละมิได้นี้ เป็นเพียงคำขยายความของคำว่านอนเนื่อง เท่านั้น, ฟังทราบว่าเป็นกิเลสเหล่าใด ถึงความมีกำลัง (มีความแข็งแรง) โดยความเป็นธรรมที่ต้องละและละได้ยาก ซึ่งเมื่อละได้แล้ว กิเลสทั้งหลายประเภทอื่น ๆ มีอาสวะเป็นต้น ก็จะเป็นอันถูกละไปด้วยดี สังสารวัฏย่อมหยุดเป็นไป แต่ที่ยังละไม่ได้ กิเลสเหล่านั้นท่านเรียกว่า อนุสัย ตามความหมายดังได้กล่าวแล้ว ก็ความมีกำลังแห่งอนุสัย ทำให้อนุสัยนี้เป็นกิเลสที่ละได้ยากหนักหนานั้น บัณฑิตย่อมหยั่งรู้ได้ เมื่อได้พิจารณาเห็นปฏิบัติที่เป็นไปเพื่อละอนุสัยนี้ อันเป็นปฏิบัติที่ทำให้ปัญญารู้สัจธรรมให้บังเกิด ปัญญาอย่างนี้ เท่านั้นเทียว ที่เป็นปฏิปักษ์ต่ออนุสัย สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า “ปญญา อนุสยปฏิปกฺโข ปกาสิโต”^๑ แปลว่า “ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่ออนุสัย เป็นอันทรงประกาศไว้แล้วด้วยปัญญา” ดังนี้. ก็ปัญญาที่รู้สัจธรรมนี้ ทำให้เกิดได้ยาก เจริญได้ยาก อันสื่อแสดงว่า กิเลสที่ชื่อว่าอนุสัยนี้ เป็นธรรมที่ละได้แสนยาก นั่นเอง ที่ว่ามานี้ คือความมีกำลังละได้ยากแห่งธรรมทั้งหลาย มีโลภะเป็นต้น ที่เป็นเหตุให้ธรรมเหล่านี้ คอยนอนเนื่องไปในสันดาน ที่พระองค์ทรงอาศัยเป็นข้อกำหนดบัญญัติธรรมเหล่านี้ว่า อนุสัย”

ในคำว่า นอนเนื่อง แห่งอนุสัยนี้ บัณฑิตฟังทราบว่าเป็นอนุสัย นี้ ย่อมนอนเนื่องโดยอาการ ๒ คือ โดยเป็นธรรมที่เกิดร่วมกัน ๑ โดยการกระทำ (ธรรมนั้น ๆ) ให้เป็นอารมณ์ ๑. ข้อนี้ ก็สมจริงตามที่ท่านกล่าวไว้ใน **ปกรณ์อรรถกถายมก** ว่า “โส ปเนส อุกฺกสฺสุขุเปกฺขเวทนาสุ สหชาตวเสน จ อารมฺมณ-วเสน จาติ ทฺวิหากาเรหิ อนุเสติ”^๒ แปลว่า “ก็กามราคานุสัยนี้ นั้น ย่อมนอนเนื่องโดยอาการ ๒ คือ โดยเกี่ยวกับเป็นธรรมที่เกิดร่วมกันในสุขเวทนาและอุเบกขาเวทนาที่เป็นอกุศล และโดยเกี่ยวกับการกระทำให้เป็นอารมณ์” ดังนี้ เป็นต้น.

คำว่า นอนเนื่องโดยเกี่ยวกับเป็นธรรมที่เกิดร่วมกัน คือ นอนเนื่องโดยเกี่ยวกับเป็นธรรมที่เกิดร่วมกันในอกุศลจิตตูปบาท ๑๒ ดวง เท่านั้น นั้นเทียวตามสมควรแก่ความเกิดได้.

๑ วิสุทธิ. ๑/๖

๒ ปญจกปกรณ์กฐกถา (อนุสยยมกวรรณนา) ๓๖๖

คำว่า นอนเนื่องโดยเกี่ยวกับการกระทำให้เป็นอารมณ์ ความว่า แม้การคอยกระทำธรรมนั้นๆ ให้เป็นอารมณ์ ถือเอาธรรมนั้นๆ เป็นอารมณ์ ก็ชื่อว่า เป็นความนอนเนื่อง อนุสัยทั้งหลาย ย่อมนอนเนื่องในธรรมประจำภูมิ ๓ เท่านั้น เว้นโลกุตตรธรรม โดยเกี่ยวกับการที่เกิดขึ้นถือเอาธรรมประจำภูมิ ๓ นั้นๆ เป็นอารมณ์.

กามราคะนั้นเอง เป็นอนุสัย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า กามราคานุสัย ได้แก่ โลภะที่เป็นกามตัณหา ที่ถึงอาการอันนับว่าเป็นความนอนเนื่องนั่นเอง. กามราคานุสัยนี้ ย่อมนอนเนื่องในโลกสหคตจิต ๘ โดยเกี่ยวกับเป็นธรรมที่เกิดขึ้นด้วยกัน ส่วน โดยเกี่ยวกับการกระทำให้เป็นอารมณ์ กามราคานุสัยนี้ ย่อมนอนเนื่องในปริตตธรรม (กามาวจรธรรม) เฉพาะที่เป็นอภิวจรธรรมเท่านั้น นั่นเทียว เพราะตรัสไว้ในปกรณ์วิภังค์ ว่า “ยํ โลกํ ปิยรูปํ สาทรูปํ เขตฺถ สุตตํ กามราคานุสโย อนุเสตี”^๑ แปลว่า “สภาวะที่น่ารัก สภาวะที่น่ายินดี ในโลกใด, กามราคานุสัยของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมนอนเนื่อง ในสภาวะที่น่ารัก ในสภาวะที่น่าชอบใจ นี้” ดังนี้.

ภวราคะนั้นเอง เป็นอนุสัย เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า ภวราคานุสัย ได้แก่ โลภะที่เป็นรูปตัณหาและอรูปรตัณหา ที่ถึงอาการนอนเนื่อง นั่นเอง ภวราคานุสัยนี้ ย่อมนอนเนื่องในจิตตูปบาทที่วิปยุตจากทิวฐิติ ๔ ดวง โดยเกี่ยวกับเป็นธรรมที่เกิดขึ้นด้วยกัน ส่วนโดยเกี่ยวกับการกระทำให้เป็นอารมณ์ ย่อมนอนเนื่องในรูปา-วจรธรรมและอรูปราวจรธรรมทั้งหลาย เท่านั้น ย่อมไม่นอนเนื่องในกามาวจรธรรม เพราะตรัสไว้ว่า “รูปธาคฺชยา อรูปธาคฺชยา เขตฺถ ภวราคานุสโย อนุเสตี”^๒ แปลว่า “ในรูปธาตุ ในอรูปรธาตุ ในธาตุทั้ง ๒ นี้ ภวราคานุสัยย่อมนอนเนื่อง” ดังนี้. ในคำนี้ คำว่า “รูปธาคฺช อรูปธาคฺช” ตรัสหมายเอารูปาวจรธรรมและอรูปราวจรธรรมทั้งหลาย นั่นเอง.

ปฏิฆะคือโทสะ นั่นเอง เป็นอนุสัย เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า ปฏิฆานุสัย. ปฏิฆานุสัยย่อมนอนเนื่องในปฏิฆสหคตจิต ๒ ดวง โดยเกี่ยวกับเป็นธรรมที่เกิดขึ้น

๑ อภ.วิ. ๓๕/๔๗๔

๒ อภ.ยมก. ๓๘/๔๒๖

ร่วมกัน. ส่วน โดยเกี่ยวกับการกระทำให้เป็นอารมณ์ ย่อมนอนเนื่องในอนิฏฐา-
รณณ์เท่านั้น เพราะตรัสไว้ในปกรณ์วิภังค์ ว่า “ยัม โลเก อปิยรูปุ อสาดรูปุ,
เอตถ สตฺตานัม ปฏิฆานุสโย อนุเสติ”^๑ แปลว่า “สภาวะที่ไม่น่ารัก สภาวะที่ไม่
น่ายินดี ในโลก ใด, ปฏิฆานุสสัยของสัตว์ทั้งหลายย่อมนอนเนื่องในสภาวะที่ไม่
น่ารัก ในสภาวะที่ไม่น่ายินดี นี้” ดังนี้. ก็อนิฏฐารณณ์ เป็นกามาวจรธรรม
อย่างเดียว เพราะเหตุนั้น บุคคลผู้มีฉานเสื่อม พรารภถึงฉานที่เสื่อม แล้วเกิด
โทมนัส ปฏิฆะที่เกิดขึ้นในคราวนั้น ไม่ชื่อว่าเป็นปฏิฆานุสสัย เพราะฉานที่เสื่อม
เป็นอิฏฐารณณ์ ไม่ใช่อนิฏฐารณณ์ แล.

มานะนั่นเอง เป็นอนุสสัย เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า มานานุสสัย มานานุสสัย
ย่อมนอนเนื่องในจิตตูปบาทที่วิปยุตจากทิวฐิติ ๔ ดวง เท่านั้น โดยเกี่ยวกับเป็น
ธรรมที่เกิดร่วมกัน ส่วน โดยเกี่ยวกับการกระทำให้เป็นอารมณ์ ย่อมเกิดขึ้น
กระทำธรรมในภุมิ ๓ ให้เป็นอารมณ์ เพราะตรัสไว้ว่า “กามธาดุยา ทิวฐิ เวทนาสุ
รูปธาดุยา อรูปธาดุยา เอตถ มานานุสโย อนุเสติ”^๒ แปลว่า ในเวทนา ๒
อย่างในกามธาดุ ในรูปธาดุ ในอรูปธาดุ ในธรรมเหล่านี้ มานานุสสัยย่อมนอน
เนื่อง” ดังนี้.

ก็คำว่า ในเวทนา ๒ อย่างในกามธาดุ มีความหมายว่า สำหรับในกาม-
ธาดุ ย่อมนอนเนื่องโดยอาการ ๒ นั้นแหละ คือ โดยการเกิดร่วมกันกับจิตตูป-
บาทที่วิปยุตจากทิวฐิติ ๔ ดวง อันมีเวทนา ๒ อย่างคือสุขและอุเบกขา นั้น และ
โดยการทำเวทนาทั้ง ๒ อย่างนั้น ให้เป็นอารมณ์ บัณฑิตพึงทราบถึงการนอน
เนื่องในฝ่ายกามธาดุนั้น ตามทำนองดังได้กล่าวแล้วในกามราคานุสสัย นั้นเทียว.

ส่วน คำว่า ในรูปธาดุ ในอรูปธาดุ มีความหมายว่า ในธาดุ ๒ อย่างนี้
ย่อมนอนเนื่องโดยอาการเดียว โดยเกี่ยวกับการกระทำให้เป็นอารมณ์เท่านั้น.

รวมความว่า การกระทำว่า “เรา” เป็นต้น แห่งมานะ ย่อมเป็นไปอาศัย
ธรรมประจำภุมิ ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง เกิดขึ้นได้ทั้งนั้น ยกเว้นทุกขเวทนาและ
ธรรมที่สัมปยุตกับทุกขเวทนานั้นเท่านั้น ฉะนี้แล.

๑ อภิ.วิ. ๓๕/๔๗๔

๒ อภิ.ยมก. ๓๘/๔๒๖

ทิฏฐินั่นเอง เป็นอนุสัย เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า **ทิฏฐานุสัย** ทิฏฐานุสัย นี้ ย่อมนอนเนื่องในจิตตูปบาทที่สัมปยุตกับทิฏฐิ ๔ ดวง เท่านั้น โดยเกี่ยวกับเป็น ธรรมที่เกิดร่วมกัน ส่วน โดยเกี่ยวกับการกระทำให้เป็นอารมณ์ ย่อมนอนเนื่อง ในธรรมทั้งหลายที่นับเนื่องในสังกายะ (กายที่มีอยู่ คืออุปาทานขันธ ๕) ที่พึง เห็นว่า เป็นอัตตา, โดยอาการ ๒๐ โดยนัยว่า “รูปเป็นเรา” เป็นต้น. ข้อนี้ ก็ สมจริงตามที่ตรัสไว้ว่า **สพฺพสกฺกายปริยาปนฺเนสุ ธมฺเมสุ เอตฺถ ทิฏฐานุสโย ออนุเสติ**^๑ แปลว่า “ในธรรมทั้งหลายที่นับเนื่องในสังกายะทั้งปวง ในธรรมเหล่านี้ ทิฏฐานุสัยย่อมนอนเนื่อง” ดังนี้.

วิจิกิจฉานั่นเอง เป็นอนุสัย เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า **วิจิกิจฉานุสัย** วิจิกิจฉา- นุสัย ย่อมนอนเนื่องในจิตตูปบาทที่สัมปยุตกับวิจิกิจฉาดวงเดียว เท่านั้น โดย เป็นธรรมที่เกิดร่วมกัน ส่วน โดยเกี่ยวกับการกระทำให้เป็นอารมณ์ พึงทราบว่ เพราะเหตุที่วิจิกิจฉานี้ เมื่อจะเกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นเป็นไปปรารภสังกายะ คือ อุปาทานขันธ ๕ นั้นเทียว เป็นธรรมที่อนุวัตร (เป็นไปคล้อยตาม) ทิฏฐิ เมื่อ ทิฏฐิมีจึงมี เมื่อทิฏฐิไม่มีก็ไม่มี จึงมีคติเกี่ยวกับการนอนเนื่องเช่นเดียวกับทิฏฐา- นุสัย นั้นเทียว เพราะเหตุนั้น จึงตรัสไว้ว่า “**สพฺพสกฺกายปริยาปนฺเนสุ ธมฺเมสุ เอตฺถ วิจิกิจฉานุสโย ออนุเสติ**”^๒ แปลว่า “ในธรรมทั้งหลายที่นับเนื่องในสังกายะ ทั้งปวง ในธรรมเหล่านี้ วิจิกิจฉานุสัยย่อมนอนเนื่อง” ดังนี้.

อวิชชานั้นเอง เป็นอนุสัย เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า **อวิชชานุสัย** อวิชา- นุสัยคือโมหะ นั่นเอง เพราะฉะนั้น ก็ย่อมนอนเนื่องในอกุศลจิตตูปบาท ทั้ง ๑๒ ดวง นั้นเทียว โดยเกี่ยวกับเป็นธรรมที่เกิดร่วมกัน ส่วน โดยเกี่ยวกับการกระทำ ให้ เป็นอารมณ์ ย่อมนอนเนื่องในธรรมประจำภูมิ ๓ ที่นับว่าเป็นสังกายนั่นแหละ เพราะว่ อวิชชานุสัยที่เกิดขึ้นปรารภเอาอารมณ์อะไร ๆ อื่นไปจากธรรมที่นับว่ เป็นสังกายะ นั้น หามีไม่ เพราะเหตุนั้น จึงตรัสไว้ว่า “**สพฺพสกฺกายปริยาปนฺเนสุ ธมฺเมสุ เอตฺถ อวิชชานุสโย ออนุเสติ**”^๓ แปลว่า ในธรรมทั้งหลาย ที่นับเนื่องใน สังกายะทั้งปวง ในธรรมเหล่านี้ อวิชชานุสัยย่อมนอนเนื่อง” ดังนี้.

๑ อภ.ยมก. ๓๘/๔๒๖

๒, ๓ อภ.ยมก. ๓๘/๔๒๗

อธิบายสัญญาโยชน์ ๑๐

คำว่า **สัญญาโยชน์** มีวจนัตถะ (ความหมายของคำ) ว่า **สํโยเชนติ พนฺธนํติติ สญโยชนา** - แปลว่า “ธรรมทั้งหลาย มีโลหะเป็นต้น ชื่อว่า **สัญญาโยชน์** เพราะมีความหมายว่า ประกอบคือผูกไว้” ดังนี้. ความว่า ประกอบคือผูกสัตว์ทั้งหลาย ให้ติดกับทุกขีในวัฏฏะ

เป็นความจริงว่า **สัญญาโยชน์** นี้ ย่อมผูกสัตว์ทั้งหลายเข้าไว้กับทุกขีในวัฏฏะ มีชาติ (ความเกิด) เป็นต้น ก็คำที่ว่านี้ ท่านกล่าวหมายเอาผลที่พึงสำเร็จเพราะมี**สัญญาโยชน์** บัณฑิตพึงทราบว่ อาการที่ผูกแห่ง**สัญญาโยชน์**นี้ ย่อมปรากฏแม้ในปัจจุบัน ในคราวที่อารมณ์นั้นๆ มาถึงคลองทวารนั้นๆ หากว่า ในเวลานั้น มีธรรมเหล่านี้เกิดขึ้น ก็นับว่า มีการผูกเกิดขึ้น คือ ผูกตาให้ติดกับรูป ผูกหูให้ติดกับเสียง เป็นต้น ความเป็นอย่างนี้ย่อมมีผลคือการผูกสัตว์ให้ติดกับทุกข์ต่อไป แล.

ก็คำว่า **ผูกตาให้ติดกับรูป** มีความหมายว่า ในเวลาที่มีการเห็นรูป (ภาพ) ธรรมที่เกิดขึ้นเหล่านี้ ย่อมยังสัตว์ให้ข้อง ให้พะวง ให้ถือเอาสาระในรูปที่เห็นนั้น ดูจว่า ไม่ยอมให้ตา นั้น พრაกไป ละไป จากรูปนั้น แม้เกี่ยวกับการผูกหูให้ติดกับเสียงเป็นต้น ก็อย่างนี้ เหมือนกัน รวมความว่า ผูกอายตนะภายใน คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ให้ติดกับอายตนะภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรม เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค เมื่อจะตรัส**สัญญาโยชน์** พระองค์ย่อมตรัสไว้โดยเป็นคู่ๆ แห่งอายตนะภายในกับอายตนะภายนอก เสมอเหมือนอย่างทีตรัสไว้ว่า “อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ จกฺขุญฺจ ปชานาติ รูเป จ ปชานาติ ยญฺจ ตทฺถยํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ สญโยชนํ ตญฺจ ปชานาติ”^๑ แปลว่า “ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนา นี้ ย่อมรู้จักซึ่งจักขุด้วย ย่อมรู้จักซึ่งรูปด้วย **สัญญาโยชน์**ใดอาศัยธรรมชาติทั้ง ๒ คือจักขุและรูปนั้น เกิดขึ้น ก็ย่อมรู้จักซึ่ง **สัญญาโยชน์**นั้นด้วย” ดังนี้ เป็นต้น.

ก็อาการที่ผูกตาให้ติดกับรูปเป็นต้นแห่ง**สัญญาโยชน์** นั้น บัณฑิตย่อมแจ่มแจ้งได้ด้วยอุปมาที่ท่านพระสารีบุตรแสดงไว้ในใน**โกฏฐิตสูตร**^๒ อันพอจะยกเป็นความ

๑ ที.ม.หา. ๑๐/๓๓๔ (มหาสติปฎิจจานุสุตต รมฺมานุปลสฺสนา อายตนปพฺพ)

๒ ส.ส.พา. ๑๘/๒๐๓-๕

ย่อมาแสดงในที่นี้ อย่างนี้ว่า :

มีโคอยู่ ๒ ตัว คือ โคดำและโคขาว โคแต่ละตัวถูกเจ้าของใช้ปลายเชือกแต่ละข้างของเชือกเส้นเดียวกันผูกไว้ การที่จะกล่าวว่า โคดำ เป็นผู้ผูกโคขาวไว้ หรือโคขาวเป็นผู้ผูกโคดำไว้ ย่อมไม่ควร แต่ควรจะกล่าวว่า เชือกนั้นแหละ ผูกโคทั้ง ๒ เข้าไว้ด้วยกัน ข้อนี้ฉันใด ในเวลาที่ตากระทบรูป (คือในคราวที่มีการเห็นรูป) เป็นต้น การที่จะกล่าวว่า ตาเป็นत्वสัญญาชนรูปไว้ หรือรูปเป็นत्वสัญญาชนผูกตาไว้ เป็นต้น ย่อมไม่ควร เพราะไม่เช่นนั้นแล้ว ใครๆ ย่อมไม่สามารถละสัญญาชนได้ ด้วยว่า เมื่อยังมีชีวิตอยู่ ตาไม่บอด หูไม่หนวก เป็นต้น ตาก็จะต้องกระทบรูป หูก็ต้องกระทบเสียง เป็นต้น เกิดการเห็น การได้ยิน เป็นต้น ขึ้นมาเป็นธรรมดา แม้ท่านผู้เป็นพระชินาสพทั้งหลาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งเป็นผู้ปราศจากกิเลสทั้งหลายทั้งปวง รวมทั้งสัญญาชนนี้ ก็เป็นอย่างนี้แหละ เพราะฉะนั้น ตาก็มิได้เป็นสัญญาชนรูปไว้ รูปก็มิได้เป็นสัญญาชนผูกตาไว้ เป็นต้น แน่นอนเลยเทียว ก็แต่ว่า กิเลส มีความยินดี พอใจ เป็นต้น ที่เกิดขึ้นในเวลา que ตากระทบรูป เป็นต้น นั้น ต่างหาก เป็นत्वสัญญาชนผูกตาให้ติดกับรูป เป็นต้น ฉะนั้น เหมือนกัน กิเลสคือสัญญาชนที่เกิดขึ้น ในเวลาที่อายตนะภายในมีตา เป็นต้น กระทบอายตนะภายนอกมีรูป เป็นต้น เปรียบเหมือนเชือก อายตนะภายในกับอายตนะภายนอกเปรียบเหมือนโคดำกับโคขาว แล.

กามราคะนั้นเอง เป็นสัญญาชน เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า กามราคสัญญาชน ได้แก่ ความยินดีพอใจในกามคุณ ๕

รูปราคะนั้นเอง เป็นสัญญาชน เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า รูปราคสัญญาชน ได้แก่ ความยินดีพอใจในรูปผานหรือในรูปภพที่บังเกิดเพราะรูปผานนั้น.

อรุปราคะนั้นเอง เป็นสัญญาชน เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า อรุปราคสัญญาชน ได้แก่ ความยินดีพอใจในอรุผานหรือในอรุภพที่บังเกิดเพราะอรุผานนั้น.

ปฏิฆะนั้นเอง เป็นสัญญาชน เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า ปฏิฆสัญญาชน ได้แก่ โทสะที่เกิดขึ้น โดยฐานะ ๙ หรือ ๑๐ เช่นว่า โกรธเขาเพราะคิดว่าเขาได้ประพฤติ (กระทำ) ความเสียหายแก่เราแล้ว ดังนี้ เป็นต้น ตามที่ได้กล่าวแล้วในกิเลสหมวดอื่นข้างต้น.

มานะนั่นเอง เป็นสัจญโญชน์ เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า มานสัจญโญชน์ ได้แก่ ความถือตัว ๙ อย่าง มีความถือตัวว่าเราดีกว่าด้วยชาติตระกูล เป็นต้น.

ทวิญญิตนั่นเอง เป็นสัจญโญชน์ เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า ทวิญญิตสัจญโญชน์ ได้แก่ สักกายทวิญญิต คือ ความเห็นผิดในกาย (ในอุปาทานขันธ ๕) ที่มีอยู่ ว่า เป็นอตตะ หรือเนื่องกับอตตะ อันมีการแตกเป็น ๒๐ อากาโร มีว่า “รูปเป็นเรา” เป็นต้น.

ความยึดถือโดยประการอื่นไปจากประการที่เป็นจริงซึ่งศีลและวัตร ชื่อว่า สิลัพพตปรามาสะ สิลัพพตปรามาสะนั้นเอง เป็นสัจญโญชน์ เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า สิลัพพตปรามาสัจญโญชน์ บัณฑิตพึงทราบความเกี่ยวกับสิลัพพตปรามาสะนี้ ตามทำนองดังได้กล่าวแล้ว ในกิลเลสหมวดคันถะ นั้นเทียว ข้อที่แตกต่างกันก็มี เพียงนี้ เท่านั้น คือนั้นเป็นคันถะ เรียกว่า สิลัพพตปรามาสกายคันถะ ส่วนนี้เป็นสัจญโญชน์ เรียกว่า สิลัพพตปรามาสัจญโญชน์.

วิจิกิจฉานั่นเอง เป็นสัจญโญชน์ เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า วิจิกิจฉาสัจญโญชน์ ได้แก่ ความลังเลสงสัยในฐานะ ๘ มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ตามที่ได้กล่าวแล้วใน กิลเลสหมวดก่อนๆ ที่มีวิจิกิจฉารวมอยู่ด้วย นั้นเทียว.

อุทธัจจะนั่นเอง เป็นสัจญโญชน์ เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า อุทธัจจะสัจญโญชน์ ได้แก่ ภาวะที่จิตฟุ้งซ่าน ชัดสายไปในอารมณ์ต่างๆ.

อวิชชานั้นเอง เป็นสัจญโญชน์ เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า อวิชชาสัจญโญชน์ ได้แก่ ความไม่รู้ในฐานะ ๔ หรือในฐานะ ๘ ดังได้กล่าวแล้วในกิลเลสหมวดก่อนๆ นั้นเหมือนกัน.

ที่กล่าวมานี้ เป็นอรรถาธิบาย สัจญโญชน์ ๑๐ อย่าง ที่มาแล้วในพระสูตรทั้งหลาย ส่วน สัจญโญชน์ ๑๐ อย่าง ที่มาแล้วในพระอภิธรรม นั้น จะมีอรรถาธิบายเฉพาะข้อที่แปลกไป คือ ภวราคสัจญโญชน์ อิศสาสัจญโญชน์ และมัจฉริยสัจญโญชน์ ซึ่งไม่ปรากฏอยู่ในฝ่ายพระสูตร.

พึงทราบว่า ภว-ศัพท์ (ภพ) ในคำว่า ภวราคะ นี้ ได้แก่ รูปภพและอรูปภพ หมายถึงทั้งกรรมภพ (ภพคือกรรม) ทั้งอุปปัตติภพ (ภพที่เข้าถึง) เพราะฉะนั้น ภวราคะนั้น จึงได้แก่ความยินดีพอใจในรูปฌาน ในรูปฌาน และในภพที่บังเกิด เพราะรูปฌานอรูปฌานนั้น ภวราคะนั่นเอง เป็นสัจญโญชน์ เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า ภวราคสัจญโญชน์ จึงเป็นอันรวมเอาสัจญโญชน์ ๒ อย่าง คือ รูปราค-

สัญญาญและอรูปปราศสัญญาญ ในฝ่ายพระสูตร เป็นสัญญาญเดียวกัน คือ ภาวปราศสัญญาญ ในฝ่ายพระอภิธรรม แล.

อิสถานั่นเอง เป็นสัญญาญ เพราะเหตุที่นั่นจึงชื่อว่า **อิสสาสัญญาญ** ได้แก่ อิสสาคือความริษยา ที่มีความทนไม่ได้ซึ่งสมบัติ (ความสุข, ความสำเร็จ) ของผู้อื่น เป็นลักษณะอันถึงฐานะเป็นสัญญาญ.

มััจฉริยะนั่นเอง เป็นสัญญาญ เพราะเหตุที่นั่นจึงชื่อว่า **มััจฉริยะสัญญาญ** ได้แก่ มััจฉริยะคือความตระหนี่ที่มีความทนไม่ได้ซึ่งความที่สมบัติของตนตกเป็นสาธารณะแก่ผู้อื่นเป็นลักษณะ นั่นเอง.

ถามว่า เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงกิเลสหมวดสัญญาญ ๑๐ ไว้เป็น ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายพระสูตรและฝ่ายพระอภิธรรม แตกต่างกันอย่างนี้ ทรงเล็งเห็นข้อพิเศษอะไร ที่ทรงอาศัยเป็นเครื่องจำแนกให้แตกต่างกันไปอย่างนั้น?

ตอบว่า เทศนาในพระสูตรเป็นเทศนาที่อนุโลมตามอัยยาคัยแห่งเวไนยสัตว์ ผู้รับฟังเทศนา แล้วน้อมนำไปประพฤติปฏิบัติให้สำเร็จประโยชน์ ก็สัญญาญ ๑๐ ที่ทรงแสดงไว้ในฝ่ายพระสูตร ทรงแสดงโดยอนุโลมตามอัยยาคัยแห่งเวไนยสัตว์ นั้นเทียว กล่าวคือ ทรงเล็งถึงความที่เวไนยชนส่วนมากเหล่านี้ เป็นกุลบุตรผู้เบื่อหน่ายเพศฆราวาส เห็นโทษของกามคุณ แล้วก็ออกจากเรือนสู่ความไม่มีเรือน บวชเป็นบรรพชิต ใฝ่หาความสงบแห่งจิต ต่อมาก็เจริญฌาน สำเร็จรูปฌานบ้าง อรูปฌานบ้าง ได้ฌานแล้วก็เกิดความยินดีในรูปฌานหรืออรูปฌานที่ได้นั้น ก็แต่ว่า บุคคลผู้ยินดีในรูปฌานหรืออรูปฌานย่อมมีปกติเห็นโทษของอุทธัจจะ ที่สร้างความไม่สงบแห่งจิต พระองค์ เมื่อทรงเล็งเห็นความจริงดังกล่าวมานี้ ในพระสูตร จึงทรงแสดงสัญญาญ ๑๐ อย่าง โดยคล้อยตามอัยยาคัยของกุลบุตรผู้เห็นโทษของอุทธัจจะ ผู้มีความยินดีในรูปฌาน ในอรูปฌาน อันเป็นเครื่องข่มอุทธัจจะ เหล่านั้น โดยมีรูปราคะ อรูปราคะ และอุทธัจจะ เป็นสัญญาญรวมอยู่ในบรรดา สัญญาญเหล่านั้น ด้วย. ส่วน การที่ไม่ทรงรวมอิสสาและมััจฉริยะไว้ด้วย เพราะอิสสาและมััจฉริยะเหล่านั้น มีสมบัติของตนและผู้อื่นเป็นอารมณ์ ซึ่งสมบัติเหล่านั้นล้วนเป็นส่วนแห่งกามคุณที่กุลบุตรเหล่านี้เห็นโทษ แล้วจึงออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต จึงกล่าวได้ว่า อิสสาและมััจฉริยะ ไม่ใช่กิเลสที่คอยจะเกิดขึ้นถึงความเป็นเสียนนามแห่งฌานเป็นต้น สำหรับบุคคลเหล่านั้น เพราะฉะนั้น จึง

ไม่ทรงรวมเข้าไว้ในฐานะสัญญาญชน์.

ส่วน หมวดสัญญาญชน์ ๑๐ ที่มาแล้วในพระอภิธรรม ซึ่งเป็นการแสดงธรรม โดยนิปริยาย ธรรมอะไรๆ ก็ตาม เมื่อจะถึงฐานะเป็นสัญญาญชน์ได้ ทรงเล็งเห็น แล้ว ก็จะทรงรวมเอาธรรมเหล่านั้น ตรัสไว้ในฐานะสัญญาญชน์ เมื่อทรงเล็งเห็นแล้วว่า แม้อิสสา แม้มัจฉริยะ ก็มีความเป็นสัญญาญชน์ ก็ทรงรวมเข้ามาตรัสไว้ใน กิเลสหมวดสัญญาญชน์ ส่วน การที่ไม่ทรงรวมอุทฺธัจจะเข้าไว้ด้วย ก็เพราะอุทฺธัจจะ เป็นกิเลสพิเศษสำหรับบุคคลผู้ได้ฌาน ดังกล่าวแล้ว เท่านั้น ในเทศนาฝ่ายพระ อภิธรรม มิได้ทรงเพ่งถึงความพิเศษข้อนี้ จึงมิได้ทรงรวมเข้ามา

อนึ่ง รูปราคะ อรูปราคะ แม้ว่าต่างก็เป็นสัญญาญชน์ได้ด้วยกัน แต่เพราะ ไม่ทรงเพ่งถึงความสำคัญแห่งการได้ฌานที่แตกต่างกัน เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ตรัสราคะ ทั้ง ๒ นี้ ในฐานะเสมอเหมือนกันแห่งความเป็นสัญญาญชน์ ตรัสรวมเป็นสัญญาญชน์ ข้อเดียวกัน ว่า ภวราคสัญญาญชน์ ฉะนี้ แล.

อธิบายกิเลส ๑๐

คำว่า กิเลส มีวจนัตถะ (ความหมายของคำ) อย่างนี้ ว่า : จิตต์ กิลิสฺสติ ออุปฺตฺตฺติ พาริยฺติ วา เอเตหิติ กิเลสา แปลว่า ธรรมทั้งหลายมีโลภะเป็นต้น ชื่อว่ากิเลส เพราะมีความหมายว่า เป็นเหตุให้จิตลำบาก คือ เดือดร้อน หรือ เบียดเบียนจิต.

ถามว่า ก็อกุศลธรรมหมวดอื่นๆ มีหมวดอาสวะเป็นต้น แต่ละหมวด ไม่ ชื่อว่าเป็นกิเลสหรือ ท่านจึงได้กล่าวหมวดที่ชื่อว่า “กิเลส” เป็นอีกหมวด หนึ่งต่างหาก อย่างนี้.

ตอบว่า แม้หมวดอื่นๆ ที่กล่าวมาแล้วทั้งหมด ก็ชื่อว่าเป็นกิเลส นั้นเทียว เพราะล้วนเป็นเหตุทำจิตให้ลำบาก หรือว่าเบียดเบียนจิตเป็นสภาวะทั้งนั้น เพียง แต่ว่า แต่ละหมวดมีอาการที่ทำให้ลำบากแตกต่างกัน ทรงอาศัยอาการที่ทำให้ ลำบากแตกต่างกันเหล่านี้ จำแนกกิเลสเหล่านี้ เป็นหมวด เป็นประเภทต่าง ๆ กัน เช่นว่า กิเลสบางอย่างทำจิตให้ลำบาก โดยอาการที่ขัดขวางกั้นกุศลที่เป็น ไปเกี่ยวกับฌานเป็นต้น ทรงกำหนดกิเลสเหล่านี้ไว้เป็นหมวดหนึ่งต่างหาก ตรัส เรียกว่า “นิวรณ์” อย่างนี้ เป็นต้น ส่วน กิเลส ๑๐ เหล่านี้ ไม่มีอาการพิเศษ

อย่างนั้น เกิดขึ้นแล้วก็รู้สึกว่าทำจิตให้ลำบาก หรือเบียดเบียนจิตล้วนๆ เท่านั้น จึงทรงกำหนดไว้เป็นหมวดหนึ่ง ตรัสเรียกตรงๆ ตามสภาวะเท่าที่มี ว่า “กิเลส” เท่านั้น นั่นเทียว ได้แก่ ธรรม ๑๐ อย่าง มีโลภะเป็นต้น อันมีวจนัตตะและลักษณะดังได้กล่าวแล้ว ในปริจเฉทที่ ๒ นั้น. ส่วน ในอรรถกถาทั้งหลาย เรียก ธรรม ๑๐ อย่าง เหล่านี้ ว่า “กิเลสวัตถุ” เพราะธรรมเหล่านี้เป็นกิเลส เพราะเป็นเหตุให้จิตลำบากเดือดร้อนด้วย เป็นวัตถุคือเป็นที่ตั้งอาศัยของสัตว์ทั้งหลาย ผู้ยังไม่สิ้นอาสวะด้วย ความว่า กิเลสหมวดนี้ จะเรียกว่า “กิเลส” เท่านั้นก็ได้ จะเรียกว่า “กิเลสวัตถุ” ก็ได้ แล.

ถามว่า ถีนะ และ มितระ แม้ว่าเป็นสภาวะธรรมคนละอย่าง ถึงกระนั้นก็เป็นธรรมชาติที่ต้องเกิดร่วมกันเสมอ ไม่มีการเกิดแยกกัน มีไช้หรือ ในหมวดนิวรรณ์ ก็ตรัสธรรม ๒ อย่างนี้ โดยเป็นนิวรรณ์ข้อเดียวกัน ว่า “ถีนमितรนนิวรรณ์” เพราะเหตุไร ในหมวดกิเลส ๑๐ นี้ จึงตรัสเฉพาะ ถีนะ เท่านั้น ว่าเป็นกิเลสอย่างหนึ่ง มิได้ตรัสรวม มิตระ ไว้ด้วย?

ตอบว่า เพราะทรงเพ่งเฉพาะจิตเป็นสำคัญ ไม่ทรงเพ่งถึงเจตสิกด้วย เกี่ยวกับธรรมเหล่านี้ เป็นเหตุลำบากแห่งจิต เพราะฉะนั้น จึงตรัสเฉพาะ ถีนะ อันเป็นความหดหู่ ท้อถอยจากการงานแห่งจิตไว้เท่านั้น ไม่ตรัสรวมมิตระอันเป็นความหดหู่ ท้อถอยจากการงานแห่งเจตสิก เข้าไว้ด้วย แม้ว่า มิตระ นั้น เป็นไปไม่พราวไปจากถีนะก็ตาม โดยเป็นพระเทศนาที่อนุโลมตามอรรถกถาแห่งเวไนยสัตว์นั้นเทียว.

อธิบายคำพูดที่เหลือ

คำว่า ทรงประสงค์เอาตัณหา ที่มีกาม และภวะ (ภพ) นั้น เป็นที่ตั้งอาศัย โดยชื่อว่า กาม และภวะ ความว่า ทรงประสงค์เอาตัณหาที่มีกามและภพ (รูปภพ, อรูปภพ) นั้น เป็นที่ตั้งอาศัยคือเป็นอารมณ์ โดยชื่อว่า กามและภวะ คือ โดยชื่อว่า กามาสวะ ภวาสวะ ในหมวดอาสวะ, โดยชื่อว่า กาโมฆะ ภโวฆะ ในหมวดโอฆะ, โดยชื่อว่า กามโยคะ ภวโยคะ ในหมวดโยคะ ขยายความว่า คำว่า กาม ที่ปรากฏในหมวดต่างๆ เหล่านี้ หมายถึงเอาตัณหาที่มีกาม คือกามาวจรธรรม เป็นอารมณ์ คำว่า ภวะ ในหมวดต่างๆ เหล่านี้ หมายถึงเอา

ต้นหามีภวะ คือ รูปฌาน อรูปฌาน และขันธที่บังเกิดเพราะรูปฌาน อรูป-
ฌาน นั้น เป็นอากรมณ.

คำว่า ทัฏฐิ ที่เป็นไปโดยอาการนั้น คือธรรมที่ตรัสเรียกว่า สิล্পพต-
ปราคมาสะ กิติ ที่ตรัสเรียกว่า อิทังสัจจาภินิเวสะ กิติ ที่ตรัสเรียกว่า อัตตวาพะ กิติ
ล้วนเป็นทัฏฐิด้วยกัน ต่างกันด้วยอาการที่เป็นไปและอากรมณดังกล่าวแล้ว เท่านั้น
อันเป็นเหตุให้ทัฏฐิเหล่านี้มีชื่อต่างกัน ฉะนี้ แล.

คาถาประมวลกิเลสต่างๆ ในอกุศลสังคหะ

อาสโวฆา ๑ โยคา ๑	ตโย คนธา ๑ วตฤโต
อุปาทานา ทูเว ธมฺมา	อฏฐ นีรรณา สियฺ
ฉเพวานุสยา โหนฺติ	นว สญฺโฆชนา มตา
เกฺลสา ทเสติ วฺตุโตยฺ	นวธา ปาปสงฺคโ

แปลว่า : อกุศลสังคหะนี้ บัณฑิตกล่าวไว้เป็น ๙ หมวด อย่างนี้ คือ อาสวะ
โอะมะ โยคะ คันถะ (ซึ่งแต่ละหมวด) มี ๓ โดยวัตถุ (คือ โดย
ธรรม) อุปาทานมี ๒ โดยธรรม นีรรณพ์มี ๘ อนุสัยมี ๖
เท่านั้น สัญญโฆชน์ท่านกล่าวไว้ ๙ กิเลสท่านกล่าวไว้ ๑๐

ดังนี้.

คำอธิบายคาถา

อาสวะ ๔ กิติ โอะมะ ๔ กิติ โยคะ ๔ กิติ คันถะ ๔ กิติ แต่ละอย่าง ว่า
โดยวัตถุคือโดยธรรม หรือโดยการระบุดัตตวสภาวะธรรม ก็มี ๓ เท่านั้น อย่างนี้ คือ :
ก่อนอื่น ในอาสวะ ๔ กามาสวะและภวาสวะ ได้แก่โลกเจตสิก นั่นเอง,
ทัฏฐาสวะ ได้แก่ ทัฏฐิเจตสิก ส่วน อวิชชาสวะ ได้แก่ โมหเจตสิก แม้ใน
โอะมะ ๔ โยคะ ๔ ก็อย่างนี้เหมือนกัน.

ใน คันถะ ๔ กล่าวได้ว่า มี ๓ โดยธรรม อย่างนี้ คือ อภิชฌาภายคันถะ
ให้แก่ โลกเจตสิก พยาบาทภายคันถะ ได้แก่ โทสเจตสิก คันถะ ๒ ที่เหลือ
ให้แก่ ทัฏฐิเจตสิก อย่างเดียว.

ใน อุปาทาน ๔ กล่าวได้ว่า มี ๒ โดยธรรม อย่างนี้ คือ กามุปาทาน
ให้แก่ โลกเจตสิก อุปาทาน ๓ ที่เหลือให้แก่ ทัฏฐิเจตสิก อย่างเดียว.

ใน นีวรณ ๖ กล่าวได้ว่า มี ๘ โดยธรรม อย่างนี้ คือ ถิ่นมัทธนีวรณ มีธรรม ๒ อย่าง คือ ถิ่นเจตสิกและมัทธเจตสิก อุทธัจจกุกกุจเจนีวรณก็มีธรรม ๒ อย่างเหมือนกัน คือ อุทธัจจเจตสิกและกุกกุจเจตสิก นีวรณนอกนี้ แต่ละอย่าง ก็เป็นธรรมแต่ละอย่าง รวมความว่า นีวรณ ๖ มีธรรม ๘ อย่าง คือ โลกะ โทสะ ถีนะ มัทธะ อุทธัจจะ กุกกุจจะ วิจิกิจฉา และ โมหะ.

ใน อนุสัย ๗ กล่าวได้ว่า มีธรรม ๖ อย่าง เท่านั้น เพราะกามราคานุสัย และภวราคานุสัยล้วนเป็นโลกเจตสิก รวมความว่า อนุสัย ๗ มีธรรม ๖ อย่าง คือ โลกะ โทสะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา และโมหะ.

ใน สัตถุญเชน ๑๐ (เจือกันทั้งฝ่ายพระสูตรและพระอภิธรรม) ท่านกล่าว ว่า มี ๘ อย่าง โดยธรรม เพราะสัตถุญเชน ๔ อย่าง เหล่านี้ คือ กามราค- สัตถุญเชน รูปราคสัตถุญเชน อรูปราคสัตถุญเชน และภวราคสัตถุญเชน ล้วนเป็น ธรรมอย่างเดียวกัน คือ โลกเจตสิก, สัตถุญเชน ๒ อย่าง คือ ทิฏฐิสัตถุญเชน และศีลพทปราคาสัตถุญเชน ล้วนเป็นธรรมอย่างเดียวกัน คือ ทิฏฐิเจตสิก. สัตถุญเชนนอกนี้ แต่ละอย่างก็เป็นธรรมแต่ละอย่าง รวมความว่า สัตถุญเชน ๑๐ ทั้ง ๒ ฝ่าย มีธรรมรวมกัน ๘ อย่าง คือ โลกะ โทสะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา อุทธัจจะ โมหะ อิศสา มัจฉริยะ. ก็เป็นอันท่านอาจารย์กล่าวสงเคราะห์อนุส- ธรรมทั้งหลายอันชั่วช้า ไว้เป็น ๘ หมวด ตามประการดังกล่าวมานี้

พึงทราบว่ ในบรรดาธรรมเหล่านี้ นั้น ธรรมแต่ละอย่างมีการสงเคราะห์ เข้าในฐานะทั้งหลายได้ต่าง ๆ กัน อย่างนี้ คือ :

โลกะ มีการสงเคราะห์เข้าได้ใน ๘ ฐานะ

ทิฏฐิ มีการสงเคราะห์เข้าได้ใน ๘ ฐานะ เว้นฐานะนีวรณ

อวิชชา (โมหะ) มีการสงเคราะห์เข้าได้ใน ๗ ฐานะ เว้นฐานะคันถะและ อุปาทาน

ปฏิมะ (โทสะ) มีการสงเคราะห์เข้าได้ใน ๕ ฐานะ เว้นฐานะอาสวะ โยคะ และอุปาทาน

กัณฑา (วิจิกิจฉา) มีการสงเคราะห์เข้าได้ใน ๔ ฐานะ คือ ฐานะนีวรณ อนุสัย สัตถุญเชน และกิเลส

มานะ มีการสงเคราะห์เข้าได้ใน ๓ สถานะ คือ สถานะอนุสัย สัตถุญฺชน และกิเลส

อุทฺธัจจะ มีการสงเคราะห์เข้าได้ใน ๓ สถานะ คือ สถานะนิรวรณ สัตถุญฺชน และกิเลส

ถีนะ มีการสงเคราะห์เข้าได้ใน ๒ สถานะ คือ สถานะนิรวรณและกิเลส

กุกกุจจะและมิทระ มีการสงเคราะห์เข้าได้ในฐานะเดียว คือ สถานะนิรวรณ

อหิริกะและอโนตฺตปปะ มีการสงเคราะห์เข้าได้ในฐานะเดียว คือ สถานะกิเลส

อิสสาและมัจฉริยะ มีการสงเคราะห์เข้าในฐานะเดียวเหมือนกัน คือ สถานะ-
สัตถุญฺชน ฉะนี แล.

จบ อกุศลสังคหะ

มิสสกสังคหะ

ในมิสสกสังคหะ มีหมวดธรรมหลายหมวด ดังต่อไปนี้ คือ :

เหตุ ๖ คือ โลภะ โทสะ โมหะ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ.

องค์ฌาน ๗ คือ วิตก วิจาร ปีติ เอกัคคตา โสมนัส โทมณัส และอุเบกขา.

องค์มรรค ๑๒ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ
สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ
มิจฉาวายามะ และมิจฉาสมาธิ.

อินทรีย์ ๒๒ คือ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์
อิตตินทรีย์ ปริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มนินทรีย์ สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์
โทมนัสสินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์
ปัญญินทรีย์ อนัญญาตัญญุสสามิตินทรีย์ อัญญินทรีย์ และอัญญาตาวินทรีย์.

พละ ๙ คือ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ ปัญญาพละ หิริ-
พละ โอบตฺตปพละ อหิริกพละ และอโนตตฺตปพละ.

อธิปติ ๔ คือ ฉันทาธิปติ วิริยาธิปติ จิตตาธิปติ และวิมังสาธิปติ.

อาหาร ๔ คือ กวฬิงการอาหาร เป็นอาหารที่ ๑ ผัสสะเป็นอาหารที่ ๒ มโนสัญเจตนาเป็นอาหารที่ ๓ วิญญาณเป็นอาหารที่ ๔.

ก็ ในมิสกสังคหะนี้ ว่าในบรรดาอินทรีย์ทั้งหลาย ตรัสเรียกโสดาปัตติ-
มัคคญาณ ว่า “อนัญญาตัญญุสสามิตินทรีย์”, ตรัสเรียกอรหัตตผลญาณ ว่า
“อัญญาตาวินทรีย์”, ตรัสเรียกญาณ ๖ ในท่ามกลาง ว่า “อัญญินทรีย์” ดังนี้.
อนึ่ง ชีวิตินทรีย์ มี ๒ อย่าง โดยเกี่ยวกับเป็นรูปและนาม.

ในวิญญาณ ๕ ย่อมไม่ได้องค์ฌาน, ในบรรดาจิตที่ไม่มีวิริยะ ย่อมไม่ได้
ผละ, ในบรรดาจิตที่เป็นอเหตุกะ ย่อมไม่ได้องค์มรรค. อนึ่ง เอกัคคตาที่สัมปยุต
กับวิจิกิจจา ย่อมไม่ถึงความเป็นมรรค อินทรีย์ และผละ เฉพาะในบรรดาชวณะ
ที่เป็นทวิเหตุกะ และติเหตุกะ เท่านั้น จึงจะได้อธิปัตติ ซึ่งก็อย่างเดียวกันเท่านั้น ตาม
ควรแก่ความเกิดได้.

คำอธิบายมิสกสังคหะ

อธิบายเหตุ ๖

เหตุ ๖ แม้ว่าท่านอาจารย์ได้แสดงแล้วในปริจเฉทที่ ๓ ท่านก็แสดงไว้ใน
ปริจเฉทนี้อีก เพื่อประมวลกองธรรมที่มีสภาวะธรรมเจอปน ปะปนกันอยู่ด้วย
ชาติ มีกุศลเป็นต้น นั้น นั้นแหละ.

ธรรม ๖ อย่าง มีโลภะเป็นต้น ชื่อว่า เหตุ เพราะมีความหมายว่า เป็น
มูล คือเป็นรากเหง้า ได้แก่ ภาวะที่ให้สำเร็จความตั้งมั่นด้วยดี แห่งจิตและเจตสิก
ทั้งหลาย ที่ประกอบกับตน นั้นเทียว ฟังทราบคำอธิบายเกี่ยวกับเหตุที่พิสดาร
กว่านี้ ตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว ในเหตุสังคหะ ในปริจเฉทที่ ๓ นั้นเทียว.

อธิบายองค์ฌาน ๗

คำว่า ฌาน มีวจนัตถะ (ความหมายของคำ) ว่า อาลมพณฺ์ อูปคนฺตุวา
จินฺตฺนสงฺขาเตน อูปนิชฺฌานตฺเถน ยถารหํ ปจฺจนิกธมฺมุชฺฌาปนตฺเถน จ
ฌานานิ แปลว่า ธรรมชาติทั้งหลาย ชื่อว่า ฌาน เพราะมีความหมายว่า เข้าไป
เพ่ง กล่าวคือ เข้าไปคิด (จ้องดู) ซึ่งอารมณ์ และเพราะมีความหมายว่า เผา
ธรรมอันเป็นข้าศึก ตามสมควร ดังนี้.

รวมความว่า เรียกธรรมเหล่านี้ ว่า **ฉาน** เพราะมีกิจ ๒ อย่าง คือ :

๑ เพราะเข้าไปเพ่งอารมณ์โดยพิเศษ

๒ เพราะเผาธรรมอันเป็นข้าศึกของตน มีนิวรณ์เป็นต้น

เพราะฉะนั้น โวหารว่า “ฉาน” จึงได้แก่ธรรม ๗ อย่าง มีวิตกเป็นต้น เหล่านี้ เท่านั้น เพราะธรรม ๗ อย่างเหล่านี้ มีกิจ ๒ อย่างเหล่านี้ ตามสมควร แก่ความเป็นได้ ส่วนธรรมที่เหลือ มีผัสสะเป็นต้น ไม่ชื่อว่าฉาน ไม่ได้โวหาร ว่าฉาน เพราะไม่มีกิจ ๒ อย่างเหล่านี้.

อนึ่ง พึงทราบว่ ฉาน เฉพาะที่เป็นกุศลเท่านั้น จึงจะพร้อมเพรียงด้วย กิจทั้ง ๒ ฉานที่เป็นอกุศล และที่เป็นอัพยากตะ มีกิจเพียงอย่างเดียว คือ การ เข้าไปเพ่งซึ่งอารมณ์เท่านั้น ไม่มีการเผาธรรมอันเป็นข้าศึกของตน.

ฉานนั้น นั้นแหละ เป็นองค์คือเป็นเพียงส่วนย่อย (ส่วนประกอบ) ที่รวม กันอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงเรียกว่า “องค์ฉาน” เปรียบเหมือนว่า เรียกส่วนย่อยๆ หรือส่วนประกอบที่รวมกันอยู่ทั้งหมดแห่งรถ ไม่ระบุแยกเป็นแต่ละส่วนว่า “รถ”, เรียกส่วนย่อย ส่วนประกอบแยกเป็นแต่ละส่วนแห่งรถนั้น ว่า “องค์รถ”, เรียก ส่วนย่อยๆ ส่วนประกอบที่รวมกันอยู่ทั้งหมดแห่งเสนา (กองทัพ) ว่า “เสนา”, เรียกส่วนย่อย ส่วนประกอบแยกเป็นแต่ละส่วนแห่งเสนานั้น ว่า “องค์เสนา” ฉนใด, ก็เรียกส่วนย่อยๆ ส่วนประกอบที่รวมกันอยู่ทั้งหมดแห่งฉาน ว่า “ฉาน” เรียกส่วนย่อยๆ ส่วนประกอบแยกเป็นแต่ละส่วนแห่งฉานนั้น ว่า “องค์ฉาน” ฉนนั้น ขึ้นชื่อว่า ฉาน เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากตะก็มี.

ก็สภาวลักษณะแห่งองค์ฉานทั้งหลาย มีวิตกเป็นต้น ได้กล่าวไว้ในหน ก่อน (ในปริจเฉทที่ ๒) และกิจเกี่ยวกับการเพ่งและเผา แห่งองค์ฉานเหล่านี้ ก็ ได้กล่าวแล้วเหมือนกัน ในอธิการแห่งรูปาวจรกุศลจิต (ในปริจเฉทที่ ๑) นั้นเทียว.

พึงทราบว่ เฉพาะโหมนัสอย่างเดียวเท่านั้น เป็นองค์ฉานที่เป็นอกุศล องค์ที่เหลือ มีวิตกเป็นต้น เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากตะก็มี ฉะนี้แล.

อธิบายองค์มรรค ๑๒

คำว่า **มรรค** มีวจนัตถะ (ความหมายของคำ) ว่า **สุคติหุคฺคิตินิ นินฺพพานสฺส จ อภิมุขิ ปาปนโต มคฺคา** แปลว่า ธรรมทั้งหลาย มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น ชื่อว่า

มรรค (ทาง) เพราะมีการยังบุคคลให้ป้ายหน้า ตรงไปสู่สุดติ ทุกติ และพระนิพพาน ดังนี้. องค์ (ส่วนย่อย) แห่งธรรมที่ประกอบกันแล้วเป็นมรรคเหล่านั้นชื่อว่า **องค์มรรค**. อีกอย่างหนึ่ง องค์แห่งอัฐสังคิมรรค (มรรคมียองค์ ๘) ชื่อว่า **องค์มรรค**. คำอธิบายเกี่ยวกับมรรค, องค์มรรค ก็มีนัยเดียวกันกับคำอธิบายเกี่ยวกับฌาน, องค์ฌาน ที่ได้กล่าวแล้ว นั่นเอง

ก็องค์มรรคเหล่านั้น ว่าโดยวัตถุ หรือโดยตัวสภาวะธรรม ก็มี ๑๒ ดังที่ท่านอาจารย์ได้แสดงไว้ นั่นเทียว แต่ว่าโดยเกี่ยวกับสิ่งที่มรรคเหล่านี้ป้ายหน้าไป ถึง ก็กล่าวได้ว่า มี ๒๔ คือ องค์มรรคที่ยังให้ถึงสุดติ มี ๘ องค์มรรคที่ยังให้ถึงทุกติ ก็มี ๘ องค์มรรคที่ยังให้ถึงอดติคือพระนิพพาน ก็มี ๘.

ต่อไปนี้จะได้กล่าว **องค์มรรค ๘ ที่ยังสัตว์ให้ถึงทุกติ** ก่อน ได้แก่ :

๑. **มิจฉาทิฏฐิ - ความเห็นผิด** ได้แก่ มิจฉาทิฏฐิอันมีวัตถุ (ที่ตั้งอาศัยแห่งความเห็นผิด, เรื่องที่เห็นผิด) ๑๐ อย่าง อย่างนี้ คือ :

นตฺถิ ทินฺนํ - ทานที่บุคคลให้ไม่มีผล

นตฺถิ ยิฏฺฐํ - การเช่นสรวงไม่มีผล

นตฺถิ หุตํ - การบูชาไม่มีผล

นตฺถิ สุกตทุกกตानํ กมฺมานํ ผลวิปาโก - ผลวิบากของกรรมที่ทำไว้ดีและที่ทำไว้ไม่ดี ไม่มี.

นตฺถิ อयํ โลก - โลกนี้ไม่มี

นตฺถิ ปโร โลก - โลกอื่นไม่มี

นตฺถิ มาตา - มารดาไม่มี

นตฺถิ ปิตา - บิดาไม่มี

นตฺถิ สตุตา โอบปาติกา - สัตว์ผู้อุปบัติ (เข้าถึงภพหน้า) ไม่มี

และ **นตฺถิ โลก** สมณพราหมณา สมคฺคา สมฺมาปฏิปนฺนา เย อิมญจโลกํ ปรญฺจ โลกํ สยํ อภินฺญา สจฺจิกตฺวา ปฏิเวทนฺติ - สมณะหรือพราหมณ์ผู้ดำเนินชอบ ปฏิบัติชอบ ซึ่งเป็นผู้รู้อย่าง กระทบให้แจ้งเอง ซึ่งโลกนี้ และโลกอื่น แล้วประกาศให้ผู้อื่นทราบ ไม่มี. (ปฏิเสธความมีอยู่ ความมีจริง แห่งพระพุทธเจ้า) ดังนี้.

ในคำเหล่านี้ คำว่า **ทานที่บุคคลให้ไม่มีผล** คือ ทานที่บุคคลให้แล้วไม่มีผล เกี่ยวกับทำสุขวิบากให้เกิด หรือให้เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์.

คำว่า **การเช่นสรวงไม่มีผล** คือ การนำเครื่องสักการะเช่นสรวงสัตว์วิเศษ มีเทวดาเป็นต้น ไม่มีผล. แม้คำว่า **การบูชาไม่มีผล** ก็มีนัยเดียวกันนั้นแหละ ก็ทานที่บุคคลจัดทำอย่างเคารพ อย่างประณีต นั้นเอง ท่านเรียกว่า บูชา.

คำว่า **ผลวิบากของกรรมที่ทำไว้ดี ทำไว้ไม่ดี ไม่มี** คือ ผลวิบากของกุศลกรรมและอกุศลกรรม ที่สัตว์ทำไว้ ไม่มี, ความว่า การทำบุญทำบาป ไม่มีผล ไม่มีวิบาก.

คำว่า **โลกนี้ไม่มี** คือ คนที่ตายจากโลกอื่นมาสู่โลกนี้ ไม่มี ตายแล้วก็ยอมสูญสิ้นกันไปในโลกนั้น นั้นแหละ.

คำว่า **โลกหน้าไม่มี** ก็มีนัยเดียวกัน คือ คนที่ตายจากโลกนี้ไปสู่โลกอื่น ไม่มี ตายแล้วก็ยอมสูญสิ้นกันไปในโลกนี้ นี้แหละ.

คำว่า **มารดาไม่มี** คือ บุคคลที่เรียกว่า มารดา อันเป็นบุคคลพิเศษ ที่ผู้เป็นบุตร หากล่วงล้ำก้ำเกิน ก็ประสบบาปมหันต์ หากอุปัถุม์บำรุง ก็ได้รับคุณอนันต์ อย่างที่ถือกันอยู่นั้น ไม่มี การทำดีทำชั่วต่อมารดา ก็เหมือนอย่างที่ทำต่อบุคคลอื่น นั้นเอง หากความแตกต่างกันมิได้ แม้คำว่า **บิดาไม่มี** ก็อย่างนี้เหมือนกัน.

คำว่า **สัตว์ผู้อุปบัติไม่มี** คือ สัตว์ผู้เข้าถึงภพอื่นหลังตาย ไม่มี.

คำว่า **สมณะหรือพราหมณ์ ผู้ดำเนินชอบ ฯลฯ แล้วประกาศให้ผู้อื่นทราบ ไม่มี** คือ สมณะหรือพราหมณ์ ผู้ดำเนินชอบคือถูกต้อง ได้แก่ บำเพ็ญพุทธการกรรม มีพระบารมีเป็นต้น ปฏิบัติชอบคือปฏิบัติสัมมาปฏิบัติ ซึ่งเป็นผู้รู้ยิ่ง กระทำให้แจ้งเอง คือเป็นผู้รู้ยิ่ง กระทำให้แจ้งด้วยปัญญาของตนเอง มิได้อาศัยผู้อื่นในความรู้ยิ่ง กระทำให้แจ้งนั้น ซึ่งโลกนี้คือโลกมนุษย์นี้ และโลกอื่นคือโลกอื่นจากโลกมนุษย์นี้ แล้วประกาศให้ผู้อื่นทราบ คือประกาศสัจจะ ๔ อนุศาสน์ด้วยประโยชน์ ๓ แก่ผู้อื่น ไม่มี เป็นคำพูดปฏิเสธความจริง เป็นจริง แห่งพระพุทธเจ้า.

๒. **มิจจาสังกัปปะ - ความดำริผิด, กิวิตกนั่นเอง** ชื่อว่าสังกัปปะ เพราะเป็นความดำริอารมณ์แห่งจิต ความดำริผิด คือเป็นอกุศล เป็นวิตกในอกุศลจิต

ชื่อว่า มิฉาสังกัปปะ ก็มิฉาสังกัปปะนั้น มี ๓ อย่าง คือ :

- กามสังกัปปะ - ความดำริกาม เป็นวิตกที่สัมปยุตกับโลภะ ที่เป็นไปในอารมณ์ คือ กามคุณ ๕.

- พยาบาทสังกัปปะ - ความดำริเพื่ออันพยาบาท, เป็นวิตกที่สัมปยุตกับโทสะ ที่ถึงฐานะพยาบาท.

- วิหิงสาสังกัปปะ - ความดำริเพื่ออันเบียดเบียน, เป็นวิตกที่สัมปยุตกับเจตนา หรือฉันทะ ที่ถึงฐานะเป็นวิหิงสา.

๓. มิฉาวาจา - วาจาชั่ว ได้แก่ เจตนา ๔ อย่าง ที่ถึงความนับว่าเป็นวจีทุจริต ๔ มีมุสาวาทเป็นต้น.

๔. มิฉากัมมันตะ - การกระทำชั่ว ได้แก่ เจตนา ๓ อย่าง ที่ถึงความนับว่ากายทุจริต ๓ มีปาณาติปาตเป็นต้น.

๕. มิฉาอาชีวะ - อาชีพชั่ว ได้แก่ เจตนา ๗ อย่าง ที่ถึงความนับว่าเป็นวจีทุจริต ๔ กายทุจริต ๓ เหล่านั้น นั้นแหละ ที่เป็นไปเกี่ยวกับอาชีวะ.

๖. มิฉาวายามะ - ความเพียรชั่ว ได้แก่ วิริยะที่สัมปยุตกับอกุศลกรรมทั้งหลาย หรือความเพียรในการประกอบอกุศลกรรม.

๗. มิฉาสติ - ความระลึกชั่ว เพราะสติที่เป็นอกุศลไม่มี เพราะฉะนั้นคำว่า “มิฉาสติ” นี้ จึงเป็นคำพูดถึงความหลงลืมสติเท่านั้น หรือในคราวที่ควรจะมีสติเกิดขึ้น การทำให้เกิดขึ้นไม่ได้ ก็ชื่อว่า มิฉาสติ ว่าโดยวัตถุ ก็ได้แก่ อกุศลจิตตูปาททั้งหลาย นั่นเอง.

๘. มิฉาสมาธิ - สมาธิชั่ว ได้แก่ เอกัคคตาที่สัมปยุตกับอกุศลจิตทั้งหลาย หรือภาวะที่อกุศลจิตตูปาทตั้งมั่นในอารมณ์เดียว.

ในบรรดาองค์มรรคที่เป็นอกุศลเหล่านี้ ว่าโดยวัตถุหรือโดยธรรม ก็มีเพียง ๔ อย่าง เท่านั้น คือ มิฉาทิฏฐิ อันได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก มิฉาสังกัปปะ อันได้แก่ วิตกเจตสิก มิฉาวายามะ อันได้แก่ วิริยะเจตสิก และมิฉาสมาธิ อันได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก ท่านไม่ถือเอามิฉาวาจา มิฉากัมมันตะ และมิฉาอาชีวะ โดยเป็นธรรมแต่ละอย่าง ต่างหาก เพราะจิต หรือ เจตสิก อะไรๆ ที่ได้ชื่อว่า มิฉาวาจาเป็นต้น ไม่มี เป็นความจริงว่า อกุศลเจตนาที่เป็นไปโดยประการนั้นๆ นั่นเอง ได้ชื่อว่ามิฉาวาจาเป็นต้น อย่างนั้นเหมือนกัน ขึ้นชื่อว่า สติ ที่เป็น

อกุศล ไม่มีไม่ คำว่า มิจฉาสติ จึงเป็นเพียงโวหาร กล่าวถึงความหลงลืมสติ เท่านั้น เพราะฉะนั้น จึงไม่มีตัวสภาวะธรรม เมื่อเป็นอย่างนี้ องค์มรรคที่เป็น อกุศล อันเป็นทางไปสู่ทุกตินั้น จึงมี ๔ อย่างโดยธรรม มีมิจฉาปฏิญญาเป็นต้น ตามที่ได้กล่าวแล้วเท่านั้น

ส่วน องค์มรรค ๘ ที่ยังสัตว์ให้ถึงสุคติ ได้แก่ :

๑. **สัมมาทิฏฐิ** - ความเห็นชอบ ได้แก่ ปัญญาที่เห็นถูกต้อง ตรงต่อความเป็นจริง หรือความเห็นที่บัณฑิตสรรเสริญ อันเป็นไปอย่างนี้ ว่า **อตฺถิ ทิณฺณํ** - ทานที่บุคคลให้ ย่อมมีผล เป็นต้น อันบัณฑิตพึงทราบคำอธิบายเกี่ยวกับคำว่า **อตฺถิ ทิณฺณํ** เป็นต้น นี้ โดยปริยายตรงข้ามกับที่กล่าวแล้ว ในมิจฉามรรค นั้นเทียว เพราะฉะนั้น ก็เป็นอันกล่าวได้ว่า ได้แก่ **โลกียสัมมาทิฏฐิ** ๓ อย่าง คือ **กัมมัฏ-สกตาสัมมาทิฏฐิ** - ความเห็นชอบซึ่งความที่บุคคลมีกรรมเป็นของตน ๑, **ฌาน-สัมมาทิฏฐิ** - ความเห็นชอบที่สัมปยุตกับฌาน ๑, **วิปัสสนาสัมมาทิฏฐิ** - ความเห็นชอบที่เป็นวิปัสสนาปัญญา ๑.

๒. **สัมมาสังกัปปะ** - ความดำริชอบ ได้แก่ ความดำริชอบ ๓ อย่าง คือ :

- **เนกขัมมสังกัปปะ** - ความดำริเพื่ออันออกจากกาม
- **อัพยาบาทสังกัปปะ** - ความดำริเพื่ออันไม่พยายาบท
- **อวิหิงสาสังกัปปะ** - ความดำริเพื่ออันไม่เบียดเบียน.

บัณฑิตพึงทราบคำอธิบาย โดยปริยายตรงข้ามกับที่กล่าวแล้ว ในฝ่ายมิจฉามรรค นั้นเทียว.

อีกอย่างหนึ่ง ความใคร่ในกามคุณ ๕ ชื่อว่า “กาม”, อโลภะที่มีกำลังในคราวที่บุคคลเจริญอริกุศล มีอสุภภาวนาเป็นต้น และฌานกุศลทั้งหลาย ชื่อว่า “เนกขัมมะ” เพราะออกคือหลักห่างจากกามนั้น, วิตกที่สัมปยุตกับเนกขัมมะดังกล่าวมานี้ ชื่อว่า **เนกขัมมสังกัปปะ**.

ปฏิฆะ คือโทษะ ที่เป็นไปในฐานะ ๙ หรือ ๑๐ อย่างนี้ ว่า “เขากำลังทำความเสียหายแก่เรา” ดังนี้ เป็นต้น นั่นเอง ชื่อว่า “พยายาบท” เพราะยังจิตให้ถึงความพินาศ อโทษะที่ถึงฐานะเมตตานั่นเอง ชื่อว่า “อัพยาบาท” เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อพยายาบท วิตกที่สัมปยุตกับอัพยาบาทนั้น ชื่อว่า **อัพยาบาท-สังกัปปะ**.

เจตนา หรือฉันทะ ที่จงใจ หรือพอใจ เบียดเบียนสัตว์อื่น ชื่อว่า “วิหิงสา”
กรรณา ชื่อว่า “อวิหิงสา” เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อวิหิงสานั้น วิตกที่สัมปยุตกับ
อวิหิงสา ชื่อว่า อวิหิงสาสังกัปปะ ฉะนี้ แล. ฟังทราบ ว่า สัมมาสังกัปปะทั้ง ๓
อย่างนี้ เป็นกุศลสังกัปปะในภูมิ ๓ เว้นโลกุตตระ.

๓.-๕. สัมมาวาจา - วาจาชอบ, สัมมากัมมันตะ - การกระทำชอบ,
สัมมาอาชีวะ - อาชีพชอบ ว่าโดยธรรม ได้แก่ เจตนาและวิริติ ที่เป็นไปในคราว
ที่บุคคลตั้งใจดเว้น และงดเว้นได้ซึ่งวิหิงสา ๔ เป็นต้น ในสมัยนั้นๆ ฟังทราบ
อรรถาธิบายของคัมภรคทั้ง ๓ มีสัมมาวาจา เป็นต้น นี้ ตามประการที่ได้กล่าวแล้ว
ในอธิการแห่งวิริติเจตสิก (ในปริจเฉทที่ ๒) นั้นเทียว เป็นเจตนาและวิริติที่เป็น
กามาจรกุศลอย่างเดียว เท่านั้น.

๖. สัมมาวายามะ - ความเพียรชอบ ได้แก่ วิริยะที่สัมปยุตกับโลกีย-
กุศลกรรมทั้งหลาย ในคราวที่สัตว์ทำกุศลกรรมครั้งนั้นๆ รวมทั้งวิริยะที่เป็นไป
ในกิจแห่งสัมปธาน ๔ อย่าง มีความเพียรป้องกันอกุศลที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิด
ขึ้นเป็นต้น อันเป็นไปก่อนหน้าแต่ความเกิดขึ้นแห่งอริยมรรค.

๗. สัมมาสติ - ความระลึกชอบ ได้แก่ สติที่สัมปยุตกับโลกียกุศลจิตตูป-
บาททั้งหลาย รวมทั้งสติที่นับว่าเป็นสติปฏิฐาน ๔ มีกายานุปัสสนาสติปฏิฐาน
เป็นต้น อันเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งความเกิดขึ้นแห่งพระอริยมรรค.

๘. สัมมาสมาธิ - สมาธิชอบ (ความตั้งจิตมั่นเสมอ โดยชอบ) ได้แก่
เอกัคคตาที่สัมปยุตกับโลกียกุศลจิตตูปบาททั้งหลาย โดยเฉพาะ ได้แก่ เอกัคคตา
๕ อย่าง ด้วยสามารถแห่งฌาน ๕ มีปฐมฌาน เป็นต้น.

ส่วน องคัมภรค ๘ ที่ยังสัตว์ให้ถึงอคติคือพระนิพพาน นั้น จักมีอรรถา-
ธิบายในโพธิปักขิยสังคหะข้างหน้า.

บัณฑิตพึงเห็นว่า องคัมภรค ๓ ประเภท มีประเภทที่ยังสัตว์ให้ถึงซึ่งทุกคติ
เป็นต้น นั้น ว่าโดยนิปริยาย (โดยตรง) ก็ย่อมมีแต่ประเภทที่เป็นอกุศลและกุศล
เท่านั้น ไม่มีประเภทที่เป็นอัพยากตะ เพราะธรรมที่เป็นอกุศล ที่เป็นกุศลเท่านั้น
ยังสัตว์ให้ถึงทุกคติ สุขคติ และพระนิพพานได้ เพราะฉะนั้น ในคำอรรถาธิบายจึง
ปรากฏคำพูดที่กล่าวถึงเอาองคัมภรคที่เป็นอกุศลและที่เป็นกุศลเป็นสำคัญ ถึง
อย่างนั้น บัณฑิตก็พึงทราบ ว่า องค์เหล่านี้ แม้ที่เกิดรวมในจิตตูปบาทที่เป็น

อัพยากตะ อันมิได้ยั้งให้ถึงทุกติเป็นต้น ก็คงได้ชื่อว่า “องค์มรรค” นั้นแหละ เพราะมีลักษณะนั้น เหมือนอย่างองค์ศาสตร์ (อาวุธแต่ละอย่าง) ของนักรบ ที่ใช้เป็นเครื่องประหารศัตรูฝ่ายตรงข้าม ในสงคราม แม้สงครามสงบลงแล้ว ขณะสงครามแล้ว ไม่ได้ใช้เป็นเครื่องประหารแล้ว ก็ยังคงชื่อว่า “องค์ศาสตร์” นั้นเทียว เพราะมีลักษณะนั้น ฉะนั้น.

อธิบายอินทรีย์ ๒๒

ธรรมทั้งหลาย มีจักขุเป็นต้น ชื่อว่า “อินทรีย์” เพราะมีความเป็นใหญ่ ก็ชื่อว่า ความเป็นใหญ่ ในที่นี้ คืออะไรเล่า? คือความมีอำนาจยังธรรมอื่นๆ ให้เป็นไปคล้อยตามตน ในกิจนั้นๆ และเมื่อตนแข็งแกร่ง ธรรมเหล่านั้นก็แข็งแกร่งตาม เมื่อตนอ่อน ก็อ่อนตาม.

จักขุ (ประสาทจักขุ) นั้นเอง เป็นอินทรีย์ จึงชื่อว่า **จักขุนทรีย์** แม้อินทรีย์ที่เหลือ ก็อย่างนี้เหมือนกัน.

พึงทราบความเป็นอินทรีย์แห่งธรรมเหล่านี้ ตามลำดับ อย่างนี้คือ :

ก่อนอื่น จักขุ มีความเป็นอินทรีย์ เรียกว่า **จักขุนทรีย์** เพราะมีการยังธรรมทั้งหลายที่อาศัยตน คือ จักขุวิญญาณ และสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ให้เป็นไปคล้อยตามตน ในกิจคือการเห็นรูปารมณ์ กล่าวคือ เมื่อตนกล้าแข็ง คือมองใส ไม่ขุ่นมัว ธรรมมีจักขุวิญญาณเป็นต้น เหล่านั้น ก็กล้าแข็งตาม เมื่อตนอ่อน ก็อ่อนตาม อนึ่ง ในคราวที่มีจักขุวิญญาณเกิดขึ้น ทำทัสสนกิจคือการเห็นรูปารมณ์ จักขุวิญญาณสำเร็จทัสสนกิจนี้ได้ เพราะเป็นวิญญาณที่อาศัยจักขุ หากไม่มีจักขุกระทบรูปารมณ์ก่อน ก็ย่อมไม่มีวิญญาณที่เกิดขึ้นมา ทำทัสสนกิจ ที่เรียกว่า จักขุวิญญาณ นี้ได้ เพราะฉะนั้น ก็ย่อมกล่าวได้ว่า จักขุมีความเป็นใหญ่ โดยการที่มีอำนาจยังวิญญาณที่อาศัยตน คือจักขุวิญญาณ ให้เกิดขึ้น สำเร็จทัสสนกิจ ในรูปารมณ์ที่ตนกระทบแล้ว นั้น.

แม้ความเป็นอินทรีย์แห่งประสาทที่เหลือ คือ โสตะ ชานะ ชิวหา และ กายะ เป็นเหตุให้ประสาทเหล่านี้ ได้ชื่อว่า **โสดินทรีย์ ชานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์** ก็อย่างนี้ เหมือนกัน.

ท่านน่าจะแสดงมโนทริย์ไว้ในลำดับแห่งกายินทรีย์ เพราะเป็นอายตนะภายในด้วยกัน หรือเป็นทวารแห่งวิถีจิตด้วยกัน แต่ก็ไม่ได้แสดงไว้อย่างนี้ เพราะ

ประสงค์จะแสดงอินทรีย์ที่เป็นรูปธรรมให้เสร็จสิ้นก่อน แล้วจึงแสดงอินทรีย์ที่เป็นนามธรรม มีมโนอินทรีย์เป็นต้น ต่อไป เพราะเหตุนี้ ในลำดับแห่งกายอินทรีย์นั้น ท่านจึงแสดงอินทรีย์ที่เป็นภาวรูป ๒.

ก็ภาวรูปทั้ง ๒ มีความเป็นอินทรีย์ เรียกว่า **จิตอินทรีย์** และ **ปุริสอินทรีย์** ก็โดยเกี่ยวกับ การยังลึงคะ นิमितตะ^๑ เป็นต้น ให้เป็นไปคล้อยตามตน เป็นความจริงว่า ลึงคะ นิमितตะ เป็นต้น ในสันดานที่มีอติภาวะ ก็อย่างหนึ่ง ในสันดานที่มีปฐิภาวะ ก็อย่างหนึ่ง หาเหมือนกันไม่ แล. ความเป็นอย่างนี้ เป็นไปตามอำนาจแห่งภาวรูปที่แตกต่างกัน นั้น.

ส่วน **ชีวิต** มีความเป็นอินทรีย์ เรียกว่า **ชีวิตินทรีย์** ก็โดยเกี่ยวกับการอนุบาลรักษา คือ การยังธรรมที่เกิดร่วมกันกับตน ให้เป็นอยู่ได้ จับตั้งแต่อุปปาทะ ถึงภังคะ ก็ **ชีวิตินทรีย์** นั้น มี ๒ อย่าง คือ นามชีวิตินทรีย์ และรูปชีวิตินทรีย์.

ส่วน **มโน (จิต)** นั้นเทียว มีความเป็นอินทรีย์ เรียกว่า **มโนอินทรีย์** ก็โดยเกี่ยวกับการยังสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ที่กำลังรู้อารมณ์นั้น ๆ อยู่พร้อมกันกับตน ให้เป็นไปคล้อยตามการรู้อารมณ์ของตน กล่าวคือ ตนรู้อารมณ์ใด ธรรมเหล่านั้นก็ต้องรู้อารมณ์นั้น ตนทำกิจของตนในอารมณ์ใด ธรรมเหล่านั้นก็ทำกิจของตนในอารมณ์นั้น.

บรรดาอินทรีย์ที่เป็นเวทนาทั้งหลาย ที่มีชื่อว่า **สุขินทรีย์** เป็นต้น นั้น ย่อมมีความเป็นอินทรีย์อย่างนี้ คือ : สุขเวทนา มีความเป็นอินทรีย์ เรียกว่า **สุขินทรีย์** ก็โดยเกี่ยวกับการยังสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ที่เกิดร่วมกันกับตน ให้เป็นไปคล้อยตามตน โดยการยังธรรมเหล่านั้นให้ถึงสุข (คือ ภาวะที่สำราญ, สบาย) เช่นเดียวกันกับตน แม้ความเป็นอินทรีย์แห่งเวทนาที่เหลือ ที่เป็นเหตุให้เวทนาเหล่านั้นได้ชื่อว่า **ทุกขินทรีย์** **โสมนัสสินทรีย์** **โทมนัสสินทรีย์** และ **อุpekขินทรีย์** ก็อย่างนี้ เหมือนกัน.

ในบรรดาอินทรีย์ ๕ มี **ครัทธา** เป็นต้น มีความเป็นอินทรีย์ตามลำดับ อย่างนี้ คือ :

ครัทธา มีความเป็นอินทรีย์ เรียกว่า **สัทธินทรีย์** โดยเกี่ยวกับมีการยังธรรมทั้งหลาย ที่เกิดร่วมกันกับตน ให้เป็นไปคล้อยตามความเชื่อ ความเลื่อมใส

๑ คำว่า ลึงคะ นิमितตะ เป็นต้น มีคำอธิบายในนิเทศภาวรูป ในปริจเจที่ ๖

ของตน ความว่า ยังกรรมเหล่านั้นให้น้อมไปด้วยดี ในอารมณ์ที่ตนเชื่อ ที่ตน เลื่อมใส.

วิริยะ มีความเป็นอินทรีย์ เรียกว่า **วิริยอินทรีย์** โดยเกี่ยวกับการยังกรรม ที่เกิดร่วมกันเหล่านั้น ให้คล้อยไปตามความอุตสาหะของตน ความว่า กระตุ้นให้ กรรมเหล่านั้นชวนชวายเป็นกิจของตน ๆ

สติ มีความเป็นอินทรีย์ เรียกว่า **สติอินทรีย์** โดยเกี่ยวกับมีการยังกรรม ที่เกิดร่วมกัน ให้คล้อยไปตามอนุภาพการระลึกของตน ความว่า ตนเข้าไปตั้งอยู่ที่ อารมณ์ใด ก็ย้อมยังกรรมเหล่านั้นให้เข้าไปตั้งอยู่ที่อารมณ์นั้น

สมาธิ มีความเป็นอินทรีย์ เรียกว่า **สมาธิอินทรีย์** โดยเกี่ยวกับการยังกรรม ทั้งหลายที่เกิดร่วมกัน ให้ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว เฉพาะที่ตนตั้งมั่น

ปัญญา ย่อมมีความเป็นอินทรีย์ เรียกว่า **ปัญญาอินทรีย์** โดยเกี่ยวกับมี การยังกรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกัน ให้เป็นไปคล้อยตามตน โดยอาการที่เกื้อกูลแก่ การยังรู้สภาวะตามความเป็นจริงของตน

ส่วน ในบรรดาอินทรีย์ที่เป็นโลกุตตรธรรมทั้งหลาย โสดาปัตติมรรคญาณ นั้นเอง ชื่อว่า **อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์** เพราะเป็นอินทรีย์ของผู้ปฏิบัติอยู่โดย มีอัธยาศัย มีใจน้อมไปอย่างนี้ ว่า “ในสังสารวัฏอันมีที่สุดเบื้องต้นที่บุคคลตาม รู้อยู่ไม่ได้ เราจักรู้อมตบพ (พระนิพพาน) หรือสังขธรรม ๔ ที่ยังไม่รู้ นั้นเทียว” ดังนี้ ถึงความนับว่าเป็นอินทรีย์ ก็โดยเกี่ยวกับมีความเป็นใหญ่ในอันยังธรรมที่ เกิดร่วมกันกับตนให้เป็นไปคล้อยตามตน ด้วยอัธยาศัยดังกล่าวนี้ นั้นเอง.

ญาณ ๖ ในท่ามกลางแห่งโสดาปัตติมรรคญาณและอรหัตตผลญาณ มี โสดาปัตติผลญาณเป็นต้น ชื่อว่า “อัญญา” เพราะมีความหมายว่า รู้ซ้ำ คือรู้ไป ไม่เกินเลยขอบเขตที่ปฐมมรรคญาณได้รู้แล้ว ได้เห็นแล้ว มีความเป็นอินทรีย์ก็ โดยเกี่ยวกับมีความเป็นใหญ่ในการยังกรรมที่เกิดร่วมกันให้เป็นไปคล้อยตามตน คือ อนุโลมต่อการรู้ซ้ำนั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **อัญญาอินทรีย์**.

อรหัตตผลญาณ ชื่อว่า **อัญญาตาวิณทรีย์** เพราะเป็นอินทรีย์ของพระ อรหันต์ผู้รู้ทั่วถึง คือแทงตลอดสังขะ ๔ โดยอาการทั้งปวงแล้ว อรหัตตผลญาณ นี้ นับว่าเป็นอินทรีย์ ก็โดยเกี่ยวกับการยังกรรมที่เกิดร่วมกันกับตนให้เป็นไปคล้อย ตามตนในภาวะที่รู้ทั่วถึงแล้ว ระงับกิจที่ต้องทำเพื่ออันรู้ทั่วถึงได้แล้วนั้น นั้นเทียว.

ก็โลกุตตรอินทรีย์ทั้ง ๓ มีอนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์เป็นต้น เหล่านี้ น่าจะเป็นอันถือเอาแล้วด้วยคำว่า “ปัญญาอินทรีย์” นั้น นั่นเอง. ถึงกระนั้น พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์แสดงอาการที่เป็นอินทรีย์ที่พิเศษแตกต่างไปจากโลกียปัญญาทั้งหลาย แห่งโลกุตตรปัญญาเหล่านี้ อันเนื่องกับอหยาตย์ที่แตกต่างกันแห่งบุคคล จึงทรงแยกออกมาแสดงเป็นอินทรีย์อีกพวกหนึ่งต่างหาก ก็ถ้าหากว่า ไม่เพ่งถึงอาการที่พิเศษดังกล่าวนี้ ทว่า เพ่งถึงตัวสภาวะเป็นสำคัญ โลกุตตรปัญญาเหล่านี้ก็คือ ปัญญาอินทรีย์ นั่นเอง.

อนึ่ง พึงทราบ ลำดับการแสดงอินทรีย์ เหล่านี้ อย่างนี้ ว่า :

ในบรรดาอินทรีย์เหล่านี้ การที่พระผู้มีพระภาคตรัสอินทรีย์ที่เป็นอายตนะภายใน ไว้เป็นเบื้องต้นก่อน ก็เพราะอินทรีย์เหล่านี้ นั่นเอง เป็นเหตุพิเศษแห่งการบัญญัติสัตว์บุคคล ส่วน มนินทรีย์ แม้ว่าเป็นอายตนะภายใน (ที่ ๖) เหมือนอินทรีย์ ๕ ข้างต้น การที่ไม่ทรงแสดงไว้เป็นอินทรีย์ที่ ๖ ก็ด้วยเหตุผลดังได้กล่าวแล้ว.

เพื่อแสดงว่า บัญญัติสัตว์บุคคลนี้ ย่อมถึงการจำแนกว่า “หญิง” ว่า “ชาย” ต่อไปอีก ก็เพราะอาศัยภาวรูป ๒ อย่างนี้ เพราะฉะนั้น จึงตรัสอินทรีย์ที่เป็นภาวรูปทั้ง ๒ คือ อิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ ไว้ในลำดับแห่งอินทรีย์ที่เป็นอายตนะภายใน เหล่านั้น.

เพื่อแสดงว่า กองกัมมชรูป ที่เป็นอินทรีย์ดังกล่าวแล้วนี้ นั้น ย่อมตั้งอยู่ได้เป็นไปตลอดอายุ ก็ด้วยอำนาจแห่งชีวิตนี้ เพราะฉะนั้น จึงทรงแสดงชีวิตินทรีย์ไว้ลำดับแห่งปุริสินทรีย์ นั้น

เพื่อแสดงกองธรรมที่บุคคลสำคัญว่า “สัตว์”, ว่า “หญิง”, ว่า “ชาย” ซึ่งเป็นไปสืบทอดกันด้วยอำนาจแห่งชีวิตินทรีย์นั้น ย่อมมัวหมองได้เพราะเวทนาเหล่านี้ ตามทำนองที่ตรัสไว้ว่า “เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา” ดังนี้ เพราะฉะนั้น จึงตรัสอินทรีย์ที่เป็นเวทนา ๕ อย่าง มีสุขินทรีย์เป็นต้น ไว้ในลำดับแห่งชีวิตินทรีย์นั้น.

เพื่อแสดงอินทรีย์ที่เป็นเหตุหมุดจุดแห่งเวทนา จึงทรงแสดงอินทรีย์ ๕ อย่าง มีสังขารินทรีย์เป็นต้น ไว้ในลำดับแห่งอินทรีย์ที่เป็นเวทนาเหล่านั้น

และเพื่อแสดงว่า สัตว์ทั้งหลาย ผู้ได้สังสมกรรมอันเป็นเหตุหมดจดแห่ง เวทนา (คืออินทรีย์ ๕) เหล่านั้น พร้อมมูลแล้ว ก็ย่อมบรรลุโลกุตตรอินทรีย์ ๓ อย่าง มีอนัญญัตถัญญัสสามีตินทรีย์เป็นต้น ไว้ในลำดับแห่งปัญญาอินทรีย์นั้น ฉะนั้น แล.

ก็ในปกรณ์วิสุทธิมรรค ท่านพระพุทโธศาจารย์ยังได้กล่าวถึงอรรถแห่ง อินทรีย์ไว้โดยประการอื่นอีก เช่นว่า ชื่อว่า “อินทรีย์” เพราะสื่อถึงผู้เป็นอินท์ (อินทลึงคตถ) เป็นต้น อันบัณฑิตพึงทราบความพิสดาร ในปกรณ์วิสุทธิมรรคนั้น เกิด.

อธิบายพละ ๗

คำว่า พละ มีวจนัตถะ (ความหมายของคำ) ว่า ปฏิปกฺขมฺเมหิ อกฺม- ปิยตฺถเณ สมฺปยุตฺตมฺเมสุ ธิรภาเวน จ สทุธาทีนึ สตฺต พฺลานิ แปลว่า ธรรม ๗ อย่าง มีศรัทธาเป็นต้น ชื่อว่า พละ เพราะมีความหมายว่า ไม่หวั่นไหวแต่ ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ และเพราะมีความมั่นคงในสัมปยุตธรรมทั้งหลาย.

ความว่า ศรัทธา นั้นเอง เป็นพละ เพราะไม่หวั่นไหวในความเป็นผู้ไม่มี ศรัทธา คือ ในอกุศลจิตตูปบาทที่เป็นปฏิปักษ์ต่อศรัทธา และเพราะมั่นคงใน สัมปยุตธรรม คือ ตนเองมั่นคงแล้ว ก็ยังสัมปยุตธรรมให้ถึงความมั่นคง กล่าวคือ เป็นไปเข้มแข็งในอารมณ์ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **สัทธาพละ**.

วิริยะนั้นเอง เป็นพละ เพราะไม่หวั่นไหวในความเกียจคร้าน และเพราะ มั่นคงในสัมปยุตธรรม เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **วิริยพละ**.

สตินั้นเอง เป็นพละ เพราะไม่หวั่นไหวในความหลงลืมสติ หรือในความ ประมาท และเพราะมั่นคงในสัมปยุตธรรม เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **สติพละ**.

สมาธินั้นเอง เป็นพละ เพราะไม่หวั่นไหวในความฟุ้งซ่าน และเพราะมั่นคง ในสัมปยุตธรรม เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า **สมาธิพละ**.

ปัญญานั้นเอง เป็นพละ เพราะไม่หวั่นไหวในความไม่รู้ และเพราะมั่นคง ในสัมปยุตธรรม เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า **ปัญญาพละ**.

หิรินั้นเอง เป็นพละ เพราะไม่หวั่นไหวในความไม่ละอายบาป และเพราะ มั่นคงในสัมปยุตธรรม เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า **หิริพละ**.

โอดตปปะนั่นเอง เป็นพละ เพราะไม่หวั่นไหวในความไม่เกรงกลัวบาป และเพราะมั่นคงในสัมปยุตธรรม เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า โอดตปปะพละ.

ส่วน อหิริกะ และ อนโอดตปปะ ชื่อว่า อหิริกะพละ และ อนโอดตปปะพละ ก็โดยเกี่ยวกับมีความมั่นคงในสัมปยุตธรรมแต่อย่างเดียว.

อธิบายอธิบัติ ๔

คำว่า อธิบัติ มีวจนัตถะ (ความหมายของคำ) ว่า อุตตาริณปุพฺพตฺติ น ปติภูตา ธมฺมา อธิปฺตี แปลว่า ธรรมทั้งหลายที่เป็นใหญ่ต่อธรรมทั้งหลายที่เป็นไปเนื่องกับตน ชื่อว่า อธิบัติ ดังนี้ ความว่า เป็นใหญ่ต่อธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับตนที่เป็นไปเนื่องกับตน กล่าวคือ มีตนเป็นฐานะออกหน้า จัดแจงให้สำเร็จใน การงาน.

เป็นความจริงว่า ในจิตที่ได้อภิสังขาร (การจัดแจง, ตระเตรียม) อันเป็นไป เช่นอย่างนี้ ว่า “สำหรับคนผู้มีฉันทะ ชื่อว่ากิจอะไรเล่าจักสำเร็จไม่ได้” ดังนี้. เป็น อุปนิสัยปัจจัยทำให้เกิดขึ้น ธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นต่อมา ชื่อว่า เกิดขึ้นโดยมี ฉันทะเป็นฐานะออกหน้า ฉันทะยังให้สำเร็จ เมื่อเป็นเช่นนี้ ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า มีฉันทะนั้น นั่นแหละ เป็นอธิบัติ เพราะเหตุว่า ย่อมเป็นไปได้ด้วยอำนาจแห่ง ฉันทะที่เป็นฐานะออกหน้า นั่น แม้นในคราวที่มีวิริยะเป็นต้น เป็นอธิบัติ ก็มีอาการ เป็นไปทำนองเดียวกัน นี้แหละ รวมความว่า ธรรมมีฉันทะเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อ ว่า จันทาธิบัติ เป็นต้น ก็เพราะมีความเป็นใหญ่ต่อธรรมทั้งหลายที่เป็นไปเนื่อง กับตน โดยประการดังกล่าวมานี้.

อธิบัติ คือฉันทะ ชื่อว่า จันทาธิบัติ แม้ที่ชื่อว่า วิริยาธิบัติ จิตตาธิบัติ ก็อย่างนี้ เหมือนกัน ส่วน วิมังสา เป็นชื่อของปัญญา นั่นเอง เพราะเป็นไปโดย อาการที่สอบสวนอารมณ์ อธิบัติคือวิมังสา ชื่อว่า วิมังสาธิบัติ.

ถามว่า ธรรมทั้งหลาย มีศรัทธาเป็นต้น ชื่อว่า อินทริย ก็เพราะมีความ เป็นใหญ่ มีไช้หรือ ความเป็นใหญ่แห่งอินทริย แตกต่างจากความเป็นใหญ่แห่ง อธิบัติ อย่างไรเล่า?

ตอบว่า ธรรมที่เป็นอินทริยทั้งหลาย ย่อมเป็นอินทริย ความเป็นใหญ่ ได้ในคราวเดียวกัน อธิบายว่า ธรรมทั้งหลาย มีศรัทธาเป็นต้น แต่ละอย่าง ใน

จิตตูปบาทดวงเดียวกัน ย่อมถึงฐานะเป็นอินทรีย์ได้ด้วยกันทั้งหมด คือ ศรัทธาก็เป็นอินทรีย์ วิริยะเป็นต้นก็เป็นอินทรีย์ ส่วน ธรรมที่เป็นอธิบดีทั้งหลาย จะมีความเป็นอธิบดี มีความเป็นใหญ่ในคราวเดียวกันได้ ก็หาไม่ อธิบายว่า ธรรมทั้งหลาย มีฉันทะเป็นต้น แต่ละอย่าง ที่เกิดรวมกันอยู่ในจิตตูปบาทดวงนั้น หากถึงฐานะเป็นอธิบดีไปเสียทั้งนั้น ไม่ อย่างใดอย่างหนึ่งเพียงอย่างเดียวเท่านั้น ที่ถึงฐานะเป็นอธิบดี ถ้าหากว่า ในคราวนั้น ฉันทะ ถึงฐานะเป็นอธิบดี ธรรมที่เหลือ มีวิริยะเป็นต้น ย่อมหาความเป็นอธิบดี มิได้ เพราะล้วนแต่คอยดำเนินไปตามอำนาจการจัดแจงแห่งฉันทะ จะถึงฐานะเป็นอธิบดีก็ในโอกาสอื่น แม้ในคราวที่วิริยะเป็นต้น แต่ละอย่าง ถึงฐานะเป็นอธิบดี ก็อย่างนี้เหมือนกัน.

รวมความว่า ธรรมทั้งหลายที่เป็นอินทรีย์ มีความเป็นอินทรีย์ได้พร้อมกันในคราวเดียวกัน ส่วน ธรรมทั้งหลายที่เป็นอธิบดี แม้เกิดพร้อมกันได้ ก็ไม่อาจถึงความเป็นอธิบดีได้พร้อมกันในคราวเดียวกัน เฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น ถึงความเป็นอธิบดี ฉะนั้นแล.

อธิบายอาหาร ๔

คำว่า อาหาร มีวจนัตถะ (ความหมายของคำ) ว่า โัชฎฐมกรุปาทโย ออาหารนุติติ ออาหารา แปลว่า ธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า อาหาร เพราะมีความหมายว่า นำมาซึ่งรูปอันมีโอชาเป็นที่ ๘ เป็นต้น ดังนี้.

อาหาร คือวัตถุคำข้าวที่บุคคลทำให้เป็นคำๆ แล้วกลืนกิน ชื่อว่า กวพิงการอาหาร (อาหารที่ทำให้เป็นคำๆ) เป็นอันท่านกล่าวถึง โอชารูป ที่ซึมซาบอยู่ในวัตถุ มีข้าวน้ำเป็นต้น ไปพร้อมกับตัววัตถุนั้น ว่า “กวพิงการอาหาร”

อาหารคือผัสสะ ชื่อว่า ผัสสาหาร

อาหารคือมโนสังขเจตนา (เจตนาที่สัมผัสกับใจ) ชื่อว่า มโนสังขเจตนาหาร

อาหารคือวิญญาณ ชื่อว่า วิญญาณาหาร

ขยายความว่า กวพิงการอาหาร ย่อมนำมาซึ่งรูปมีโอชาเป็นที่ ๘ คือ กลุ่มอวินิพโกครูป ๘ อย่าง ที่เกิดจากอาหาร พึงทราบความเกี่ยวกับความเป็นปัจจัยนำมาซึ่งกลุ่มอวินิพโกครูป แห่งโอชารูป ตามประการดังได้กล่าวแล้ว ในคำแสดง ไชรูปปรมัตถ์ ในปริจเจทที่ ๖ นั้นเทียว.

ผัสสาหาร ย่อมนำมาซึ่งเวทนา ๓ ตามพระบาลีที่ว่า “ผัสสปรจุจยา เวทนา”^๑ - เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา” ดังนี้.

กุศลกรรมและอกุศลกรรม ซึ่งนับว่าเป็น **มโนสังขารเจตนาหาร** ย่อมนำมาซึ่ง ปฏิสนธิในภพ ๓ มีกามภพเป็นต้น ตามพระบาลีที่ว่า “สงฺขารปรจุจยา วิญญาณ”^๒ - เพราะมีสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ” ดังนี้.

ปฏิสนธิวิญญาณ ซึ่งนับว่าเป็น **วิญญาณาหาร** ย่อมนำมาซึ่งนามรูปที่ เกิดร่วมกัน ตามพระบาลีที่ว่า “วิญญาณปรจุจยา นามรูป”^๓ - เพราะมีวิญญาณ เป็นปัจจัยจึงมีนามรูป” ดังนี้.

ถามว่า ธรรมทั้งหลายอย่างอื่น ที่เป็นปัจจัย นำเอาปัจจัยอุปนัยธรรม (ธรรมที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัย) อันเป็นผลของตนมา ก็มีอยู่ มิใช่หรือ เช่นว่า อุดุ นำมาซึ่งรูปอันมีอุดุเป็นสมุฏฐานเป็นต้น เพราะเหตุไร ธรรมอื่นเหล่านี้ พระผู้มี พระภาคจึงไม่ตรัสเรียกว่า อาหาร ทว่า ตรัสเรียกเฉพาะธรรม ๔ อย่าง มีกวจิณ- การาหารเป็นต้น เท่านั้น ว่า อาหาร?

ตอบว่า เพราะธรรมอื่นเหล่านั้น มิได้เป็นปัจจัยพิเศษแก่ความสืบต่อภายใน เฉพาะธรรม ๔ อย่างเหล่านี้ เท่านั้น เป็นปัจจัยพิเศษแก่ความสืบต่อภายใน อย่างนี้ คือ :

กวจิณการาหาร ย่อมเป็นปัจจัยพิเศษแก่รูปกายของสัตว์ทั้งหลายผู้ต้อง กลืนกินกวจิณการาหาร จึงจะดำรงอยู่ได้ เพราะว่า รูปกายนี้ แม้กรรมเป็นต้น ทำให้บังเกิดแล้วก็ตาม ถึงกระนั้น จะเป็นอันตั้งอยู่ได้ตลอด ๑๐ ปี เป็นต้นได้ ก็ โดยกำลังอุปถัมภ์แห่งกวจิณการาหาร นั้นเทียว จริงอย่างนั้น กวจิณการาหารนี้ พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “เป็นดุจหญิงที่เลี้ยง เป็นดุจยนต์ค้ำจุนเรือน” ดังนี้. เพราะฉะนั้น จึงทรงจัดเป็นอาหารอย่างที่ ๑ เรียกว่า กวจิณการาหาร.

ก็ขันธของสัตว์ทั้งหลาย จะเป็นอันบังเกิดในภพน้อยภพใหญ่ ติดต่อกันไป ไม่ขาดสาย ก็ด้วยอาศัยเวทนาทั้งหลายที่เป็นไปอยู่ เป็นอุปนิสัยปัจจัยให้สัตว์เกิด ความชื่นชมยินดีในอารมณ์ ก็แต่ว่า เวทนาเหล่านี้ ย่อมมีเพราะมีผัสสะ เพราะ

๑ ส.นิ. ๑๖/๑ (ปฏิจจสมุปปาทสุตต์)

๒ ส.นิ. ๑๖/๑ (ปฏิจจสมุปปาทสุตต์)

๓ ส.นิ. ๑๖/๑ (ปฏิจจสมุปปาทสุตต์)

ฉะนั้น ผัสสะจึงนับว่าเป็นปัจจัยพิเศษแก่ความสืบทอด จึงทรงนับว่าเป็นอาหารอย่างที ๒ เรียกว่า ผัสสะอาหาร.

อนึ่ง ภพของสัตว์ทั้งหลาย เป็นไปไม่ขาดสาย ก็เพราะมีปฏิสนธิบังเกิดบ่อยๆ ก็มีโนสัญเจตนาที่ถึงความเป็นกุศลกรรมและอกุศลกรรม นั้นเอง เป็นปัจจัยพิเศษแก่ความสืบทอด โดยประการที่คอยทำปฏิสนธิให้บังเกิดอยู่บ่อยๆ นี้ เพราะฉะนั้น มโนสัญเจตนา นี้ จึงทรงจัดเป็นอาหารอย่างที ๓ เรียกว่า มโน-สัญเจตนาอาหาร.

วิญญาณ คือปฏิสนธิวิญญาณ บังเกิดขึ้นแล้ว ก็ย่อมเป็นปัจจัยแก่ความสืบทอด คือความตั้งอยู่ได้แห่งสัตว์ทั้งหลาย โดยการนำมาซึ่งนามรูป คือทำนาม-รูปอันเป็นส่วนประกอบแห่งอัตภาพ ให้เป็นไป เพราะฉะนั้น วิญญาณนี้ จึงทรงนับว่า เป็นอาหารอย่างที ๔ เรียกว่า วิญญาณาหาร แล.

เพราะเหตุที่ธรรม ๔ อย่าง มีกวัฬงการาหารเป็นต้น เหล่านี้ เท่านั้น เป็นปัจจัยพิเศษแก่ความสืบทอดภายใน ตามประการดังกล่าวมานี้ เพราะฉะนั้น จึงตรัสเรียกเฉพาะธรรม ๔ อย่าง เหล่านี้ เท่านั้น ว่า อาหาร ๔ ฉะนั้นแล.

อธิบายคำพูดที่เหลือ

คำพูดโดยเกี่ยวกับโลกุตตรอินทรีย์ทั้งหลาย ที่ได้ชื่อว่า อนัญญัตตัญญุส-สามิตินทรีย์ เป็นต้น ได้แสดงไขความหมายแล้วในหมวดอินทรีย์ ๒๒.

คำว่า ในวิญญาณ ๕ ย่อมไม่ได้องค์ฌาน ความว่า ในวิญญาณ ๕ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น ทั้ง ๒ ฝ่าย นั้นเทียว เวทนา คือ อุเบกขา สุข ทุกข์ และ เอกัคคตา แม้วามีอยู่ในวิญญาณเหล่านี้ ก็หาความเป็นองค์ฌานมิได้ พระผู้มีพระภาคมิได้ทรงยกขึ้นโดยความเป็นองค์ฌาน เพราะไม่มีอาการที่เข้าไปเพ่ง (อารมณ) ก็อาการที่เข้าไปเพ่งอารมณแห่งธรรมทั้งหลาย มีวิตกเป็นผู้นำ ย่อมมิได้ด้วยอาศัยกำลังของวิตกที่คอยยกจิตขึ้นสู่อารมณ ก็แต่ว่า จิตตูปบาท ๕ ดวง เหล่านี้ มิได้เป็นไปในอารมณ โดยการอาศัยกำลังของวิตกคอยยกขึ้น เพราะไม่มีวิตก ย่อมเป็นไปในอารมณได้ ด้วยเหตุสักว่า ปัจจัยทั้งหลาย มีประสาทเป็นต้น มาประชุมพร้อมกันเฉพาะหน้าเท่านั้น เมื่อปราศจากวิตก ธรรมทั้งหลายมีเวทนาเป็นต้น ในจิตตูปบาทเหล่านี้ ก็ย่อมไม่มีอาการที่เข้าไปเพ่ง เมื่อไม่มีอาการที่เข้า

ไปเฟ่ง ก็ย่อมหาความเป็นองค์ฌานมิได้ เป็นความจริงว่า ตรัสไว้ว่า “องค์ฌานมีวิตกเป็นที่สุด” (กำหนดไว้ด้วยวิตก) เพราะฉะนั้น ในจิตนอกนี้เท่านั้น ย่อมได้องค์ฌาน พึงทราบว่าเป็นจิตตูปบาทที่ไม่มีวิตกโดยประการอื่น คือ โดยเป็นภวณามข่มวิตกได้ ไม่ใช่ไม่มีโดยสภาวะ เหมือนอย่างวิญญูณ ๕ ดังกล่าวนั้น ธรรมทั้งหลายมีวิจยารเป็นต้น ย่อมมีความเป็นองค์ฌานแน่เทียว เพราะแม้มิได้เป็นไปกับวิตก แต่ก็เคยอาศัยวิตกยกขึ้นสู่อารมณ์จนคุ้นเคยมาก่อน แล.

คำว่า ในบรรดาจิตที่ไม่มีวิริยะ ย่อมไม่ได้ผละ ความว่า ในจิตที่ไม่มีวิริยะ ๑๖ ดวง คือ อเหตุกจิต ๑๖ เว้นมโนทวาราวชชนะและหสิตูปปาหะ เอกัคคตา แม้ว่ามีอยู่ในจิตเหล่านี้ ก็ย่อมไม่ถึงความเป็นสมาธิผละ ด้วยว่า ธรรมทั้งหลายจะถึงความเป็นผละได้ ก็ในจิตที่มีอุตสาหะด้วยอำนาจแห่งวิริยะเท่านั้น เป็นความจริงว่า ตรัสไว้ว่า “ผละมีวิริยะเป็นที่สุด” (กำหนดไว้ด้วยวิริยะ) ดังนี้.

คำว่า ในบรรดาจิตที่เป็นอเหตุกยะ ย่อมไม่ได้องค์มรรค ความว่า ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ แม้ว่าจะมีอยู่ในจิตทุกชาติ แต่จะถึงความเป็นองค์มรรคได้ ก็เฉพาะที่มีอยู่ในสเหตุกจิตเท่านั้น เพราะมรรคมีเหตุเป็นที่สุด ตามที่ตรัสไว้ว่า “องค์มรรคมีเหตุเป็นที่สุด” (กำหนดไว้ด้วยเหตุ) กล่าวคือ จะถึงความเป็นองค์มรรคได้ ก็จะต้องอาศัยเกิดในจิตที่มีความตั้งมั่นด้วยดีในอารมณ์ก่อน ซึ่งภาวะนี้ ย่อมมีแกจิตที่มีเหตุเท่านั้น เพราะฉะนั้น ธรรมบางอย่าง คือ วิตก วิริยะ เอกัคคตา แม้มีอยู่ในอเหตุกจิต ก็ไม่ถึงความเป็นองค์มรรค แล.

คำว่า อนึ่ง เอกัคคตาในจิตที่สัมปยุตกับวิจิกิจจา ย่อมไม่ถึงความเป็นมรรค เป็นต้น ความว่า เอกัคคตา หากว่ามีชาติเป็นอกุศล เกิดในอกุศลจิต ก็ควรจะนับว่าเป็นองค์มรรค คือมิจฉาสมาธิ เป็นต้น ก็แต่ว่า เอกัคคตาในจิตที่สัมปยุตกับวิจิกิจจา เป็นไปสักว่าเป็นเหตุให้จิตตั้งอยู่ในอารมณ์นั้น เท่านั้น หาความมั่นคงในอารมณ์มิได้ เหตุเพราะปราศจากอธิโมกข์ เพราะเหตุนั้น เอกัคคตาในจิตที่สัมปยุตกับวิจิกิจจา ไม่ถึงไฉนว่า มิจฉาสมาธิ สมาธิทริย สมาธิผละ.

คำว่า เฉพาะบรรดาชวณะที่เป็นทวิเหตุกยะและติเหตุกยะเท่านั้น จึงจะได้อธิปัตติ ความว่า ธรรมทั้งหลายมีฉันทะเป็นต้น ย่อมถึงความเป็นอธิปัตติได้ก็เฉพาะในคราวที่จิตตูปบาทแล่นไปในอารมณ์ ด้วยสามารถชวณะเท่านั้น ถึงกระนั้น ถ้าหากว่าชวณจิตตูปบาทเหล่านั้น เป็นชวณจิตตูปบาทที่มีเหตุเดียว (โมหมูลจิต ๒)

และไม่มีเหตุ (หสิตุปปาทจิต) ธรรมเหล่านี้ แม้ว่ามีอยู่ ก็หาความเป็นอธิบดี มิได้ เพราะเหตุไร? เพราะเป็นชวณะที่หาฉันทะประกอบมิได้ เป็นความจริงว่า ธรรมทั้งหลายคือวิริยะและจิต ที่เนื่องอยู่กับชวณจิตตูปบาทเหล่านี้ หาความเป็นอธิบดีมิได้ ก็เพราะภาวะที่เนื่องอยู่กับจิตตูปบาทที่ไม่มีฉันทะโดยสภาวะ เพราะว่า อธิบดีธรรมทั้งหลาย มีฉันทะเป็นที่สุด (กำหนดไว้ด้วยฉันทะ) เพราะฉะนั้น อธิบดี ธรรมทั้งหลาย จึงเกิดได้ในชวณจิตตูปบาท ๕๒ ดวง เว้นโมหมูลจิต ๒ และ หสิตุปปาทจิต.

ในทิวเหตุกชวณจิตตูปบาท ย่อมมีธรรมที่เป็นอธิบดี ๓ อย่าง คือ ฉันทะ วิริยะ และจิต, ส่วนในติเหตุกชวณจิตตูปบาท ย่อมมีธรรมที่เป็นอธิบดี ๔ อย่าง พร้อมกับปัญญาที่เรียกว่า วิมังสาอธิบดี นั้น.

พึงทราบว่าเป็นชวณจิตตูปบาทที่เป็นกามาวจรธรรมมีฉันทะเป็นต้น เหล่านี้ แต่ละอย่าง หาความเป็นอธิบดีที่แน่นอนมิได้ บางคราวก็ถึงความเป็นอธิบดี บาง คราวก็ไม่ถึงความเป็นอธิบดี ส่วน ในอัปปนาชวณจิตตูปบาททั้งหลาย ธรรมเหล่านี้ อย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมถึงความเป็นอธิบดีแน่นอน เพราะทั้งโลกียอัปปนา ทั้งโลกุตตรอัปปนา ย่อมบังเกิด เพราะอาศัยการทำธรรมเหล่านี้ให้เป็นฐานะ ให้ ออกหน้า แน่เทียว.

คำว่า ตามสมควรแก่ความเกิดได้ ความว่า ธรรมมีฉันทะเป็นต้น เหล่านี้ อย่างใดอย่างหนึ่ง จะเกิดขึ้นถึงความเป็นอธิบดีได้ก็ตามสมควรแก่อุปนิสัย คือการ ประจักษ์จิตที่เป็นไปโดยอาการอย่างนี้ว่า : “ถ้าหากว่าผลเช่นนี้ จะมีแก่คนที่มี ฉันทะ นั้นเทียว ไชรั แม้เรา ก็มีฉันทะนั้นได้ เหมือนกันเทียว” ดังนี้ เป็นต้น.

คาถาประมวลตัวสภาวะธรรมแห่งหมวดธรรมต่างๆ ในมิสกสังคหะ

จ เหตุ ปรยจณานงคา	มคฺคงคา นว วตฺถโต
โสฬสินทฺริยธมฺมา จ	พลธมฺมา นเวริตา
จตฺตารโหิปตี วุตฺตา	ตถาหาราติ สตฺตธา
กุสลาทิสมาภิณฺเณ	วุตฺโต มิสฺสกกฺสงฺคโ

แปลว่า : สังคหะอันระคนด้วยกุศลเป็นต้น ที่ชื่อว่า มิสกสังคหะ ตรัสไว้เป็น ๗ ประการ คือ ว่าโดยวัตถุ เหตุมี ๖ องค์ฌานมี ๕ องค์มรรค

มี ๙ อินทริยธรรมมี ๑๖ ตริสพลธรรมไว้ ๙ ตริสอธิปัตติไว้ ๔
อาหารก็ตริสไว้ ๔ เหมือนกัน

คำอธิบายคาถา

สังคะที่ระคนด้วยส่วน ๓ มีกุศลเป็นต้น ชื่อว่า **มิสสกสังคะ** ได้ชื่อ
อย่างนี้ ก็เพราะความที่ระคนปนกันด้วยชาติ นั่นเอง ตริสไว้เป็น ๗ ประการ คือ
๗ หมวด ว่าโดยวัตถุ คือ โดยเกี่ยวกับตัวสภาวะธรรม ก็เป็นอย่างนี้ คือ:

ธรรมที่เป็นเหตุ มี ๖ มีโลหะเป็นต้น

องค์ฌาน แม้ท่านกล่าวว่ามี ๗ แต่เพราะรวมเอาโสมนัส โทมนัส และ
อุเบกขา เข้าเป็นองค์เดียวกัน โดยความเป็นเวทนาด้วยกัน ก็ย่อมกล่าวได้ว่า
มี ๕

องค์มรรค แม้ท่านกล่าวไว้ก่อนแล้วว่ามี ๑๒ แต่เพราะได้รวมเอามิจจา-
สังกับปะและสัมมาสังกับปะ เข้าเป็นองค์เดียวกัน โดยเกี่ยวกับเป็นวิตกด้วยกัน
รวมเอามิจจาวายามะและสัมมาวายามะเข้าเป็นองค์เดียวกัน โดยเกี่ยวกับเป็น
วิริยะด้วยกัน และรวมเอามิจจาสมาธิและสัมมาสมาธิเข้าเป็นองค์เดียวกัน โดย
เกี่ยวกับเป็นเอกัคคตาด้วย ก็ย่อมกล่าวได้ว่า มี ๙

แม้ **อินทริย์** ทั้งหลาย ก็อย่างนั้น แม้ท่านกล่าวไว้แล้วว่า มี ๒๒ แต่
เพราะได้รวมเอาอินทริย์ ๕ อย่าง ที่เป็นเวทนา เข้าไว้เป็นอินทริย์อันเดียวกัน
เพราะเป็นเวทนาด้วยกัน และเพราะรวมเอาอินทริย์ที่เป็นโลกุตตระ ๓ อย่าง และ
บัญญัติอินทริย์ เข้าไว้เป็นอินทริย์เดียวกัน เพราะเป็นญาณด้วยกัน ส่วนชีวิต แม้ท่าน
กล่าวไว้เป็นอินทริย์อย่างเดียว คือชีวิตินทริย์ แต่เพราะชีวิตก็มี ๒ อย่าง โดย
เกี่ยวกับเป็นรูปและนาม เมื่อเป็นเช่นนี้ อินทริย์ทั้งหลาย ว่าโดยวัตถุแล้ว ย่อม
มี ๑๖

ส่วน **พลธรรม** ว่าโดยสภาวะก็มี ๙ อย่าง ตามที่ได้กล่าวไว้แล้ว นั้นแหละ
อธิปัตติธรรม ทั้งหลาย รวมทั้ง **อาหาร** แต่ละอย่าง มี ๔ ตามที่ได้กล่าว
แล้วนั้น เหมือนกัน

ในบรรดาวัตถุธรรมเหล่านี้ ฟังทราบ ว่า วัตถุธรรมแต่ละอย่างย่อมมีอัน
สงเคราะห์เข้าในฐานะทั้งหลายได้อย่างนี้ คือ:

ในบรรดา ๗ ฐานะเหล่านี้ **ปัญญา** มีอันสงเคราะห์ได้ใน ๕ ฐานะ เว้น
องค์ฌาน และอาหาร

วายามะ (วิริยะ) มีอันสงเคราะห์ได้ใน ๔ ฐานะ คือ องค์มรรค อินทรีย์
พลัง และอธิบดี.

สมาธิ (เอกัคคตา) มีอันสงเคราะห์ได้ใน ๔ ฐานะ คือ องค์ฌาน องค์
มรรค อินทรีย์ และพลัง.

จิต มีอันสงเคราะห์ได้ใน ๓ ฐานะ คือ อินทรีย์ อธิบดี และอาหาร

สติ มีอันสงเคราะห์ได้ใน ๓ ฐานะ คือ องค์มรรค อินทรีย์ และพลัง

สังกัปปะ (วิตก) มีอันสงเคราะห์ได้ใน ๒ ฐานะ คือ องค์ฌาน และองค์
มรรค

เวทนา มีอันสงเคราะห์ได้ใน ๒ ฐานะ คือ องค์ฌาน และอินทรีย์
ธรรม ๒๘ อย่าง ที่เหลือ ย่อมมีอันสงเคราะห์ได้ในฐานะเดียว อย่างนี้ คือ :
ธรรมที่เป็นเหตุ ๕ อย่าง เว้นอโมหเหตุ ย่อมมีอันสงเคราะห์ได้ในฐานะ
เดียวคือ เหตุ

วิचार อย่างเดียว ย่อมมีอันสงเคราะห์เข้าได้ในฐานะเดียว คือ องค์ฌาน

วิรติ ๓ ย่อมมีอันสงเคราะห์ได้ในฐานะเดียว คือ องค์มรรค

ธรรม ๘ อย่าง คือ ปสาทรูป ๕ อิตถินทรีย์ ๑ ปุริสินทรีย์ ๑
ชีวิตินทรีย์ ๑ ย่อมมีอันสงเคราะห์ได้ในฐานะเดียว คือ อินทรีย์

ธรรม ๔ อย่าง คือ หิริ ๑ โอตตปัปะ ๑ อหิริกะ ๑ อโนตตปัปะ ๑
ย่อมมีอันสงเคราะห์ได้ในฐานะเดียว คือ พลัง

ธรรมอย่างเดียว คือ จันทะ ย่อมมีอันสงเคราะห์ได้ในฐานะเดียว คือ
อธิบดี

ธรรม ๓ อย่าง คือ กวฬิงการาหาร ๑ ผัสสะ ๑ เจตนา ๑ ย่อมมี
อันสงเคราะห์ได้ในฐานะเดียวคืออาหาร

-จบ มิสสกสังคหะ-

โพธิปักขิยสังคหะ

หมวดธรรมทั้งหลายใน โพธิปักขิยสังคหะ มีดังต่อไปนี้ :

สติปัฏฐาน ๔ คือ :

กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน

เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน

จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน

และ รัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน

สัมมัปปธาน ๔ คือ :

ความเพียรเพื่อละอกุศลธรรมทั้งหลายอันชั่วช้าที่เกิดขึ้นแล้ว

ความเพียรเพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งอกุศลธรรมทั้งหลายอันชั่วช้าที่ยังไม่เกิดขึ้น

ความเพียรเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้น

และ ความเพียรเพื่อความยิ่ง ๆ ขึ้นไปแห่งกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว

(ในพระบาลีตรัสความเพียรเพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งอกุศลธรรมก่อน ตรัสความเพียรเพื่อละอกุศลธรรมทีหลังถัดไป)

อิทธิบาท ๔ คือ ฉันทิทธิบาท วิริยิทธิบาท จิตติทธิบาท และวิมังสีทธิบาท.

อินทริย์ ๕ คือ สัทธินทริย์ วิริยินทริย์ สตินทริย์ สมานินทริย์ และ ปัญญินทริย์.

พละ ๕ คือ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมานิพละ และปัญญาพละ.

โพชฌงค์ ๗ คือ สติสัมโพชฌงค์ รัมมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ ปิติสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมานิสัมโพชฌงค์ และอุเบกขาสัมโพชฌงค์.

องค์มรรค ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.

ก็ในบรรดาองค์มรรคเหล่านี้ สัมมาสติองค์เดียว นั้นเทียบ ตรัสเรียกว่า สติปัฏฐาน ๔ สัมมาวายามะก็อย่างนั้น ตรัสเรียกว่า สัมมัปปธาน ๔

อธิบายโพธิปักขียสังคหะ

อธิบายสติปัฏฐาน ๔

คำว่า สติปัฏฐาน มีความหมายของคำ อย่างนี้ว่า สรณฺภูเจเน สติ อฺปฺภู-
จฺยานฺภูเจเน ปฏฺฐานํ อิติ สติ จ สา ปฏฺฐานญฺจติ สติปัฏฐาน^๑ แปลว่า ชื่อว่า
สติ เพราะอรรถว่า ระลึก, ชื่อว่า ปฏฺฐาน เพราะอรรถว่า เข้าไปตั้งไว้, ธรรมชาติ
นั้น ชื่อว่าสติด้วย ชื่อว่าปฏฺฐานด้วย โดยอรรถ ตามประการดังกล่าวมานี้ เพราะ
เหตุ นั้น จึงชื่อว่า สติปัฏฐาน. ความว่า เป็นสติที่เข้าไปตั้งไว้ที่อารมณ์ ๔ อย่าง
มีกายเป็นต้น.

สติปัฏฐาน นั้น ชื่อว่า มี ๔ อย่าง ก็โดยเกี่ยวกับการถือเอาโดยอาการ
ว่าไม่งาม ว่าไม่ทุกข์ ว่าไม่เที่ยง ว่าเป็นอนัตตา และโดยเกี่ยวกับการละวิปลาส
ว่างาม ว่าเป็นสุข ว่าเที่ยง ว่าเป็นอัตตา ในกาย เวทนา จิต และธรรม เพราะ
เหตุ นั้น ท่านจึงกล่าวว่า สติปัฏฐาน ๔ ดังนี้.

คำว่า กาย ได้แก่ รูปกายคือสรีระ, สติที่เป็นไปกับปัญญาตามพิจารณาเห็น
กายในกาย ชื่อว่า กายานุบัสสนาสติปัฏฐาน ท่านใช้ศัพท์ว่า “กาย” ถึง ๒ ครั้ง
เพื่อแสดงการกระจายขณะ โดยการกำหนดไม่ปะปนกัน ความว่า ตามพิจารณา
เห็นกายอย่างใดอย่างหนึ่ง ในกายคือในสรีระทั้งสิ้น หรือในบรรดากาย ๑๔ หมวด
มีหมวดลมหายใจเข้า ออก เป็นต้น

คำว่า เวทนา ได้แก่ เวทนา ๙ อย่าง มีสุขเวทนาเป็นต้น ก็เวทนา ๓
อย่าง มีสุขเวทนาเป็นต้น เหล่า นั้น นั้นแหละ เมื่อจำแนกตามความที่เจือด้วย
อามิสคือกามคุณ และไม่เจือด้วยอามิส ก็ย่อมจัดว่า มี ๙ อย่าง กล่าวคือ
เวทนา ๓ อย่างล้วนๆ อย่างนั้น นั้นแหละ (คือไม่ใส่ใจถึงความเจือ หรือไม่เจือ
อามิส) เวทนา ๓ ที่เจือด้วยอามิส และเวทนาอีก ๓ ที่ไม่เจือด้วยอามิส. สติ
ที่เป็นไปกับปัญญาตามพิจารณาเห็นเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาเวทนา ๙
อย่าง เหล่านี้ ชื่อว่า เวทนานุบัสสนาสติปัฏฐาน

คำว่า จิต ได้แก่ จิต ๑๖ อย่าง มีจิตที่มีราคะเป็นต้น สติที่เป็นไปกับ
ปัญญา ตามพิจารณาเห็นจิตอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาจิต ๑๖ อย่างเหล่านี้ ชื่อ

๑ สุมงฺคฺลวิลาสิณี ๒/๓๖๘

ว่า จิตตานุปัตสนาสติปฏิฐาน

คำว่า ธรรม ได้แก่ ธรรม ๕ หมวด มีหมวดอุปาทานชั้น ๕ เป็นต้น สติที่เป็นไปกับปัญญาตามพิจารณาธรรมในแต่ละหมวดเหล่านี้ ชื่อว่า ธัมมานุ-ปัตสนาสติปฏิฐาน. บัณฑิตพึงทราบความพิสดารเกี่ยวกับสติปฏิฐาน ๔ ตามที่มาแล้วในมหาสติปฏิฐานสูตร สติปฏิฐานวิภังค์ และในพระสูตรทั้งหลาย ในสติปฏิฐานสังยุตต์นั้น นั้นเทียว เกิด.

อธิบายสัมมัตถุปธาน ๔

คำว่า สัมมัตถุปธาน มีวจนัตถะ (ความหมายของคำ) ว่า สมมา ปทหนุติ เอเตนาติ สมมุตถุปธานิ แปลว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า สัมมัตถุปธาน เพราะมีความหมายว่า เป็นเหตุจากนั้นโดยชอบ ดังนี้. ได้แก่ สัมมาวายามะ - ความเพียรชอบ นั้นเอง ก็ความเพียรชอบนั้น มี ๔ อย่างโดยกิจ เพราะเหตุานั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าววว่า “สัมมัตถุปธาน ๔” ดังนี้

พึงทราบว่า ท่านอาจารย์แสดงลำดับต่างไปจากพระบาลีอยู่ อย่างนี้ คือ ท่านแสดงความเพียร เพื่อการละอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วก่อน เป็นอันดับแรก แล้วจึงแสดงความเพียรเพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นในลำดับต่อมา ส่วน ในพระบาลี ทรงแสดงความเพียรเพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น ก่อนเป็นอันดับแรก.

บัณฑิตพึงทราบว่า ชื่อว่า “อกุศล” ในอริการแห่งสัมมัตถุปธาน นี้ หมายเอานิวรณ์ ๕ เท่านั้น เพราะเพ่งเอาอกุศลที่กลุ่มรวมแล้วก็จะขัดขวางความดำเนินไปด้วยดี แห่งอริกกุศลทั้งหลายเท่านั้น.

ชื่อว่า กุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้น ได้แก่ สมถะ (สมาธิ) วิปัสสนา และมรรค.

ชื่อว่า กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว ได้แก่ สมถะและวิปัสสนาเท่านั้น เพราะมรรคเกิดเพียงขณะจิตเดียว ใคร ๆ ไม่อาจทำมรรคที่เกิดขึ้นเพียงขณะเดียวนั้น ให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไปได้ พึงเห็นว่า ท่านเรียกความเพียรอย่างเดียว ที่เป็นไปในกิจ ๔ อย่างนั้น ว่า สัมมัตถุปธาน ๔

อธิบายอิทธิบาท ๔

คำว่า **อิทธิ** มีวจนัตถะ (ความหมายของคำ) ว่า **อิชฺฐตีติ อิทธิ** แปลว่า “ชื่อว่า **อิทธิ** เพราะมีความหมายว่า อันบุคคลย่อมสำเร็จ” ดังนี้. ความว่า เป็นผลที่บุคคลสำเร็จ คือทำให้บังเกิดได้ ในทางสมณะ ได้แก่ อิทธิ (ฤทธิ์) ทั้งหลาย มีอิชฺฐานาอิทธิ (ฤทธิ์คือการอิชฺฐาน ทำคนเดียวให้เป็นหลายคนเป็นต้น) เป็นต้น, ในทางวิปัสสนา ได้แก่ โลกุตตรธรรมทั้งหลายที่พึงบรรลุ อันมีวิปัสสนาญาณเป็นเบื้องต้น.

บาท แห่งอิทธิ ชื่อว่า **อิทธิบาท**, คำว่า **บาท** มีความหมายว่า เป็นเหตุถึง คือ เป็นอุบายบรรลุ.

ฉันท์นั่นเอง เป็นอิทธิบาท จึงชื่อว่า **ฉันท์อิทธิบาท** แม้ในอิทธิบาท ๓ ที่เหลือ ก็อย่างนี้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “คือ **ฉันท์อิทธิบาท วิริยอิทธิบาท จิตติอิทธิบาท และวิมังสีอิทธิบาท**” ดังนี้. บัณฑิตพึงทราบอาการที่เป็นไปแห่งอิทธิบาทเหล่านี้ ตามคำพูดที่มีมาในอรรถกถาพระวิงค์ นั้นเกิดเป็นความจริงว่า ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาพระวิงค์ (อิทธิปาทวิงค์) อย่างนี้ว่า “เอโก हि ภิกขุ ฉนฺทํ อวสฺสยติ ฯเปฯ ปญฺณํ เขฏฺฐกํ ปญฺณํ ธฺรुํ ปญฺณํ ปุพฺพญคมํ กตฺวา โลกุตฺตรมมํ นิพฺพตฺเตติ”^๑ ความเต็มแปลว่า “อันว่าภิกษุรูปหนึ่ง ย่อมพึงพาฉันท์ะ คิดว่า เมื่อความบังเกิดแห่งประโยชน์ ด้วยฉันท์อันเป็นกุศลธรรม คือ ความใคร่จะทำ มีอยู่ เราก็จะขอยังโลกุตตรธรรมให้บังเกิดละ, ภาระในการยังโลกุตตรธรรมนี้ ให้บังเกิด ย่อมไม่มีแก่เรา ดังนี้ แล้ว ก็ทำฉันท์ะ ให้เป็นใหญ่ ทำฉันท์ะให้เป็นธุระ ทำฉันท์ะให้ออกหน้า ยังโลกุตตรธรรมทั้งหลาย ให้บังเกิดได้.

ภิกษุรูปหนึ่ง ย่อมพึงพาวิริยะ..... ภิกษุรูปหนึ่งย่อมพึงพาจิต..... ภิกษุรูปหนึ่งย่อมพึงพาปัญญา คิดว่า เมื่อความบังเกิดแห่งประโยชน์ด้วยปัญญามีอยู่ เราก็จะขอยังโลกุตตรธรรมให้บังเกิดละ ภาระในอันยังโลกุตตรธรรมนี้ให้บังเกิดไม่มีแก่เรา ดังนี้แล้ว ก็ทำปัญญาให้เป็นใหญ่ ทำปัญญาให้เป็นธุระ ทำปัญญาให้ออกหน้า ยังโลกุตตรธรรมให้บังเกิดได้” ดังนี้. คำที่เหลือ ก็พึงทราบตามนัยที่ได้

๑ สมโมหวิโนทนี อิทธิปาทวิงค์คณฺณนา ๓๒๗.

กล่าวแล้วในอธิปัติธรรม ๔ ก่อนหน้านั้นเทียว ก็ธรรม ๔ อย่าง มีฉันทะเป็นต้น
นี้ ในอกุศลชวนจิตตูปบาท ย่อมถึงความเป็นอธิปัติอย่างเดียว ไม่ถึงความเป็น
โพธิปักขิยธรรม ย่อมถึงความเป็นโพธิปักขิยธรรมในชวนจิตตูปบาทนอกนี้ เท่านั้น.

อธิบายอินทรีย์ ๕

ความหมายของคำว่า “อินทรีย์” และอาการที่เป็นอินทรีย์แห่งธรรม ๕
อย่าง มีศรัทธาเป็นต้น เหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบตามประการที่ได้กล่าวแล้วใน
มิสลกลสังคหะนั้น ย่อมได้อินทรีย์แม้ที่เป็นอกุศล คืออวิริยะและสมาธิ ในอกุศล
จิตตูปบาททั้งหลาย ส่วน ในโพธิปักขิยสังคหะ ย่อมได้อินทรีย์ทั้ง ๕ เฉพาะใน
โสภณจิตตูปบาททั้งหลายเท่านั้น.

ก็ความเป็นใหญ่แห่งอินทรีย์เหล่านี้ แต่ละอย่าง ย่อมปรากฏชัดในคราว
ที่เป็นไปในอารมณ์อันเป็นวิสัยของตนของตน

เปรียบเหมือนว่า บุคคล ๕ คน คือ บุตรเศรษฐี ๔ คน พระราชา ๑ พระ
องค์ เป็นสหายกัน คิดว่า “พวกเราไปเล่นฉลองนักษัตรกันเถิด” เมื่อได้เล่นฉลอง
นักษัตรเสร็จแล้ว ในเวลาที่ไปสู่อำนาจของบุตรเศรษฐีคนหนึ่ง บุตรเศรษฐีเจ้าของ
บ้านเท่านั้น ที่เป็นผู้สั่งการคนในบ้าน ว่า “จงนำของเคี้ยวของกิน เครื่องประดับ
มาให้ท่านเหล่านี้” ๔ คนที่เหลืออยู่นอกนี้ ย่อมนิ่งเฉยไป ต่างเห็นชอบในความที่
บุตรเศรษฐีเจ้าของบ้านเป็นใหญ่สั่งการ, ในเวลาที่ไปสู่อำนาจของบุตรเศรษฐีคนที่
๒ คนที่ ๓ คนที่ ๔ ก็อย่างนั้น สหายเจ้าของบ้านเท่านั้น ย่อมสั่งการ ๔ คน
นอกนี้ ย่อมนิ่งเฉย สุดท้ายภายหลัง เวลาไปสู่อำนาจของพระราชาผู้เป็น
พระราชา พระราชานั้นเทียว ย่อมสั่งการ คนนอกนี้ย่อมนิ่งเฉยไป ฉันทะ

ในบรรดาอินทรีย์ ๕ เหล่านี้ ใน โสดาปัตติยงค์ธรรม (ธรรมที่เป็นองค์
คุณ เพื่อการได้มาซึ่งความเป็นพระโสดาบัน ๔ อย่าง คือ การคบหาสัตบุรุษ ๑
การฟังพระสัทธรรม ๑ การปฏิบัติธรรมเบื้องต้นอนุโลมต่อธรรมเบื้องต้นปลาย ๑
โยนิโสมนสิการ ๑ หรือ ๔ อย่าง อย่างอื่น คือ พระพุทธคุณ ๑ พระธรรม-
คุณ ๑ พระสังฆคุณ ๑ สิลคุณ ๑) อันเป็นวิสัยแห่งสัทธินทรีย์ ศรัทธาอันเป็น
ดุจสหายคนที่ ๑ ย่อมสั่งการ คือย่อมออกหน้าเป็นใหญ่ อินทรีย์ ๔ อย่างนอก
นี้ย่อมนิ่งเฉย ย่อมคล้อยไปตามความเป็นใหญ่แห่งสัทธินทรีย์

ใน กิจแห่งสัมมัตถ์ปธาน ๔ อันเป็นวิสัยแห่งวิริยอินทรีย์ วิริยะอันเป็นดุจ
สหายนที่ ๒ ย่อมสังการ คือย่อมออกหน้าเป็นใหญ่ อินทรีย์ ๔ อย่างนอกนี้
ย่อมหนึ่งเฉยไป ย่อมคล้อยไปตามความเป็นใหญ่แห่งวิริยอินทรีย์.

ใน กิจแห่งสติปฏิฐาน ๔ อันเป็นวิสัยแห่งสตินทรีย์ สติอันเป็นดุจสหายน
คนที่ ๓ ย่อมสังการ คือย่อมออกหน้าเป็นใหญ่ อินทรีย์ ๔ อย่างนอกนี้ ย่อม
หนึ่งเฉยไป ย่อมคล้อยไปตามความเป็นใหญ่แห่งสตินทรีย์.

ใน ฌานวิโมกข์ หรือในภาวะที่จะยังอัปปนาคือฌาน ให้สำเร็จ อันเป็น
วิสัยของสมาธิอินทรีย์ สมาธิอันเป็นดุจสหายนคนที่ ๔ ย่อมสังการ คือย่อมออกหน้า
เป็นใหญ่ อินทรีย์ ๔ อย่างนอกนี้ย่อมหนึ่งเฉย ย่อมคล้อยไปตามความเป็นใหญ่
แห่งสมาธิอินทรีย์.

ใน คราวตรัสรู้ริยสัจ ๔ หรือในคราวที่ปรารภอารมณ์อันต่างด้วยชั้น
ธาตุ อายตนะ เพื่อประโยชน์แก่วิปัสสนาและมรรค อันเป็นวิสัยแห่งปัญญาอินทรีย์
ปัญญาอันเป็นดุจสหายนคนที่ ๕ คือพระราชา ย่อมสังการ คือย่อมออกหน้าเป็น
ใหญ่ อินทรีย์ ๔ อย่างนอกนี้ ย่อมหนึ่งเฉย ย่อมคล้อยไปตามความเป็นใหญ่แห่ง
ปัญญาอินทรีย์ ฉะนั้น เหมือนกัน

อนึ่ง ในอุปมา ขึ้นชื่อว่า บ้านของสหายนไหนเล่าที่พระราชาจะเข้าไปเป็น
ใหญ่ สังการมิได้ พระราชาทรงมีพระราชอำนาจสังการในบ้านของสหายน ๔ คน
ที่เหลือได้ทุกหลังเลยเทียว ในเมื่อมีพระประสงค์จะทรงทำอย่างนั้น ข้อนี ฉันท
ขึ้นชื่อว่า ธรรมที่เป็นวิสัยของอินทรีย์อื่น ๆ ไหนเล่า ที่ปัญญาอินทรีย์จะเข้าไปรู้ทั่ว
ถึงมิได้ ปัญญาย่อมมีความเป็นใหญ่ คือมีอำนาจภาพในอันจะหยั่งรู้ธรรมอันเป็น
วิสัยของอินทรีย์ที่เหลือได้ทั้งสิ้น ในเมื่อธรรมเหล่านั้น ถึงคราวตกไปในเขตแดน
แห่งปัญญา ฉะนั้น เหมือนกัน.

อธิบายพละ ๕

วจนัตถะ (ความหมายของคำ) แห่งคำว่า พละ พึงทราบตามประการที่ได้
กล่าวแล้วในมิสสกสังคหะนั้นเทียว.

ก็ อินทรีย์ ๕ มีลัทธินทรีย์เป็นต้น เหล่านั้น นั่นเอง ที่พระโยคาวจรอบรม
กระทำให้มากแล้ว มีกำลังขึ้น จนกระทั่งธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ทั้งหลาย มีความเป็น

ผู้ไม่มีศรัทธาเป็นต้น ไม่อาจทำให้หวั่นไหวได้ ก็ถึงฐานะเป็นพละ เรียกว่า **ศรัทธา-พละ** เป็นต้น. บัณฑิตพึงทราบความต่างกันแห่งอินทรีย์และพละ อย่างนี้ว่า ธรรม ๕ อย่าง มีศรัทธาเป็นต้น เหล่านี้ เมื่อยังไม่มีกำลัง ย่อมถึงฐานะเป็นอินทรีย์เท่านั้น ธรรมทั้งหลายที่เป็นปฏิบัตยั้งครอบงำทำให้หวั่นไหวได้ ส่วน เมื่อมีกำลังแล้ว ก็ย่อมถึงฐานะเป็นพละ ธรรมทั้งหลายที่เป็นปฏิบัตยั้งย่อมไม่อาจทำให้หวั่นไหวได้ ฉะนั้นแล.

อธิบายโพชฌงค์ ๗

พึงทราบวจนัตถะ (ความหมายของคำ) แห่งคำว่า โพชฌงค์ อย่างนี้ ว่า : บุคคลชื่อว่า **โพธิ** เพราะเป็นผู้ตรัสรู้ ธรรม ๗ อย่าง มีสติเป็นต้น ชื่อว่า **โพชฌงค์** เพราะมีความหมายว่า เป็นองค์ (เครื่องสัมภาระ) แห่งบุคคลผู้ชื่อว่า **โพธิ** นั้น.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมสามัคคี ๗ อย่าง มีสติเป็นต้น ชื่อว่า **โพธิ** เพราะมีความหมายว่า เป็นเหตุตรัสรู้ องค์ (ส่วนย่อย, ส่วนประกอบแต่ละอย่าง) แห่งธรรมสามัคคีเหล่านั้น ชื่อว่า **โพชฌงค์**.

อีกอย่างหนึ่ง พระอริยมรรคมีองค์ ๘ ท่านเรียกว่า **โพธิ** เพราะมีความหมายว่า ตรัสรู้อริยสัจ ๔ ธรรมสามัคคี ๗ อย่าง ที่พระโยคีผู้ปรารถนาวิปัสสนาพึงประกอบตั้งแต่ต้น และปรับปรุงให้บริบูรณ์ เพื่อความเกิดขึ้นแห่งพระอริยมรรค นั้น ชื่อว่า **โพชฌงค์**.

ส่วน ในการแจกแสดงเป็นแต่ละอย่าง สั-ศัพท์ ซึ่งในที่นี้มีอรรถว่า “ดีงาม” ที่เพิ่มเข้ามาเป็นบทหน้า ว่า “**สัมโพชฌงค์**” (โพชฌงค์ที่ดีงาม) ก็เป็นเพียงคำยกย่องเท่านั้น มิได้ทำอรรถให้ผิดแปลกไปโดยประการอื่น.

สติทั้งหลาย ที่พระโยคีพึงประกอบให้บริบูรณ์ เพื่อความเกิดขึ้นแห่งพระอริยมรรค เป็นโพชฌงค์ที่ดีงาม ชื่อว่า **สติสัมโพชฌงค์**.

ท่านเรียก วิปัสสนาปัญญา ว่า “**ธัมมวิจยะ**” เพราะเป็นไปโดยอาการวิจยะ (สอบสวน) ธรรมว่า “ไม่เที่ยง” เป็นต้น. ปัญญาวิจยะธรรมนี้ นี้แหละ เป็นโพชฌงค์ที่ดีงาม ชื่อว่า **ธัมมวิจยะสัมโพชฌงค์**.

วิริยะ ที่พระโยคีพึงประกอบทางกาย โดยเกี่ยวกับเป็นความขวนขวายในการทำวัตรปฏิบัติให้เต็ม ให้บริบูรณ์ เป็นต้น, ทางใจ โดยเกี่ยวกับเป็นความ

พยายามไม่ย่อหย่อนในกรรมฐาน เป็นโพชฌงค์ที่ดั่งาม ชื่อว่า **วิริยสัมโพชฌงค์**.

ปีติ (ความอิ่มเอิบใจ) ที่สัมปยุตกับวิปัสสนาจิต หรือว่า ที่บังเกิดด้วยอำนาจแห่งปัญญาที่หยั่งรู้ลักษณะแห่งสภาวะธรรม อันเป็นปีติไม่อาศัยเรือน (เรือน-กามคุณ) เป็นโพชฌงค์ที่ดั่งาม ชื่อว่า **ปีติสัมโพชฌงค์**.

ปัสสัทธิ อันเป็นความระงับแห่งกาย (นามกายหรือเจตสิก) และจิต เพราะเหตุที่ปฏิบัติดำเนินไปสม่าเสมอดีแล้วในอารมณ์ที่มีไตรลักษณ์ปรากฏ เป็นโพชฌงค์ที่ดั่งาม ชื่อว่า **ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์**.

เอกัคคตาแห่งจิต ที่เกิดร่วมกับวิปัสสนา หรือเป็นบาทแห่งวิปัสสนา เป็นโพชฌงค์ที่ดั่งาม ชื่อว่า **สมาธิสัมโพชฌงค์**.

ส่วน ตัตตรมัชฌัตตเบกขา (อุเบกขาคือความเป็นกลางในสัมปยุตธรรมเหล่านั้นๆ) อันสัมปยุตกับวิปัสสนาจิตนั้น นั้นแหละ เป็นโพชฌงค์ที่ดั่งาม โดยเกี่ยวกับมีความเป็นกลางวางเฉย (หาความยินดีและความยินร้ายมิได้) ในสัตว์และสังขาร ชื่อว่า **อุเบกขาสัมโพชฌงค์**.

อธิบายองค์มรรค ๘

ใน โพรธิปักขียสังคหะ นี้ คำว่า “องค์มรรค ๘” ท่านกล่าวหมายเอาองค์อริยมรรค ๘ อันเป็นทางไปอดีต คือ พระนิพพาน เท่านั้น เพราะเพ่งถึงความ เป็นหมวดธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งการตรัสรู้ เพราะฉะนั้น ก็พึงทราบถึงข้อที่แตกต่างไปจากองค์มรรค ๘ ในมิสสกสังคหะ อย่างนี้ ว่า :

องค์มรรค ๘ ในมิสสกสังคหะ นั้น เมื่อเพ่งถึงความที่ธรรมเหล่านี้ถึงความ เป็นองค์มรรคได้เท่านั้น อย่างเดียว มิได้เพ่งถึงความต่างกันแห่งความเป็นทางไป สู่ทุกคติเป็นต้น เป็นสำคัญอย่างนี้แล้ว ก็กล่าวได้ว่า ว่าโดยอารมณ์ ย่อมมีอารมณ์ ได้ทุกอย่าง ตามสมควรแก่ความเป็นไปในคราวนั้นๆ และย่อมเป็นไปในสเหตุก- จิตตูปบาททั้งหลาย หลากๆ ขณะ ส่วนองค์มรรค ๘ ในโพรธิปักขียสังคหะ ว่า โดยอารมณ์ ย่อมมีพระนิพพานอย่างเดียวนั้น เป็นอารมณ์ โดยนิปปริยาย และย่อมเป็นไปเฉพาะในมคคจิตตูปบาทเพียงขณะเดียวนั้น และเพราะความ ที่มีเฉพาะพระนิพพานเป็นอารมณ์แต่เพียงอย่างเดียว นั่นเอง องค์คือสัมมาสมาธิ นี้ จึงเป็นอันถึงความ เป็นอัปนาสมาธิ เพราะฉะนั้น พระองค์จึงทรงแสดงไข

สัมมาสมาธิไว้ เกี่ยวกับฉาน ๔ อย่างนี้ ว่า กตโม จ ภิกขเว สุมมาสมาธิ? อธิ
ภิกขเว ภิกขุ วิวิจเจว กาเมหิ วิวิจจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ ฯเปฯ ปรมํ ฉานํ
อุปสมฺปชฺช วิหริติ แปลว่า “ดูกร ภิกษุทั้งหลาย สัมมาสมาธิเป็นไฉน? ดูกร ภิกษุ
ทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนาี้ สงัดแล้วจากกามทั้งหลายแน่เทียว สงัดแล้วจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแน่เทียว เข้าถึงซึ่งปฐมฉาน ฯลฯ อยู่” ดังนี้ เป็นต้น.

อนึ่ง พึงทราบว่ องคฺ ๓ มีสัมมาวาจาเป็นต้น ที่เกิดในโลภียจิตตูปบาท
ทั้งหลาย ตามสมควรแก่ความเกิดได้ นั้น ย่อมเป็นไปเพื่อการระงับ คือการละ
วิตกกมฺภิเลส ที่เป็นเหตุแห่งทุจริตเป็นต้น เป็นแต่ละอย่าง และเป็นแต่ละคราว จึง
เป็นการละโดยตทังคฺปหาน ก็การละวิตกกมฺภิเลสเป็นตทังคฺปหานแห่งวิริติ ย่อม
เป็นไปได้ก็ในอารมณ์ที่ถึงความเป็วิริตฺพวัตตฺถู เท่านั้น นั้นเทียว เพราะเหตุนั้น
นั่นเอง วิริติเหล่านี้จึงเกิดได้เป็นแต่ละอย่าง ตามสมควรแก่ทุจริตที่พึงงดเว้น
หรือตามสมควรแก่ประเภทแห่งวิริตฺพวัตตฺถูที่เป็นอารมณ์ ไม่อาจพร้อมกันได้.

ส่วนวิริติที่เกิดขึ้นในมรรคจิตตูปบาททั้งหลาย ย่อมเกิดขึ้นสมทบกับองคฺ
มรรคอื่น ๆ เพื่อความบริบูรณ์และมีอานุภาพอย่างยิ่งแห่งสิกขา ๓ ในอันจะละ
อนุสัยกิเลสทั้งหลายโดยสมุจเฉตปหาน มีช้เป็นไปเพื่อการละวิตกกมฺภิเลส เป็น
ครั้งคราว ดังกล่าวนั้น ซึ่งความเป็นอย่างนี้ ย่อมสำเร็จได้เพราะจิตตูปบาทขณะ
นั้น กระทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ เพราะฉะนั้น วิริติเหล่านี้ จึงเกิดได้ใน
อารมณ์คือพระนิพพาน แม้มีใช้วิริตฺพวัตตฺถูเลย และเพราะไม่มีเงื่อนไขเกี่ยว
กับวิริตฺพวัตตฺถูอย่างนั้น นั้นเทียว วิตกเหล่านี้จึงเกิดได้พร้อมกันทั้ง ๓ อย่าง.

ส่วน การที่พระศาสดาตรัสองคฺอริยมรรค คือวิริติเหล่านี้ เอาไว้ว่า
“กตมา จ ภิกขเว สุมมาวาจา มุสาวาทา เวมณิ ฯเปฯ อภัย วุจฺจติ ภิกขเว
สุมมาวาจา” ที่แปลว่า “ดูกร ภิกษุทั้งหลาย สัมมาวาจาเป็นไฉน? ความงดเว้น
จากมุสาวาท (การกล่าวคำเท็จ) ฯลฯ ดูกร ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า สัมมาวาจา”
ดังนี้ เป็นต้น ได, พึงทราบว่ คำที่ตรัสไว้แบบนี้ นี้ เป็นผลไหวหาร (คำกล่าวถึง
ผล) อย่างนี้คือ วิริติที่เกิดขึ้นย่อมเป็นเหตุแห่งมคฺคสมังคิตา (ความพร้อมเพรียง
กันแห่งองคฺมรรค) ละอนุสัยกิเลสอันเป็นปัจจัยแก่วิตกกมฺภิเลส ที่บันดาลทุจริต
มีมิจฉาวาจาเป็นต้น เพราะฉะนั้น จึงตรัสไว้เป็นผลไหวหารว่ เป็นความงดเว้น
จากวิตกกมฺภิเลสคือมิจฉาวาจาและมิจฉากัมมันตะ ดังกล่าวนั้น ฉะนี้ แล.

อธิบายคำพูดที่เหลือ

คำว่า ในบรรดาองค์มรรคเหล่านี้ สัมมาสติองค์เดียว นั้นเทียว เป็นต้น ความว่า องค์ คือสัมมาสติอย่างเดียว ตรัสเรียกว่า สติปัฏฐาน ๔ คือทรงแสดง ไซ้เป็นสติปัฏฐาน ๔ อย่างนี้ว่า กตมา ๑ ภิกขเว สัมมาสติ? อธิ ภิกขเว ภิกขุ กาเย กายานุปัสสี วิหริติ แปลว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัมมาสติเป็นไฉน? ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนา นี้ เป็นผู้ตามพิจารณาเห็นกายในกายอยู่” ดังนี้ เป็นต้น ฟังทราบ ว่า ตรัสไว้อย่างนี้ เพราะองค์คือสัมมาสติ นี้ เป็นความสำเร็จกิจแห่งสติปัฏฐาน ๔

คำว่า แม้องค์ คือ สัมมาวายามะ ฯลฯ ตรัสเรียกว่า สัมมัปปธาน ๔ ความว่า แม้องค์คือสัมมาวายามะ ก็เป็นอย่างสัมมาสตินั้น ตรัสเรียกว่า สัมมัปปธาน ๔ คือทรงแสดงไซ้สัมมาวายามะ ไว้อย่างนี้ ว่า “กตโม ๑ ภิกขเว สัมมาวายามาโม? อธิ ภิกขเว ภิกขุ อนุปปนฺนํ ปาปกํ อกุสลํ ฌมํ อนุปปาทาย จนฺทํ ชนฺติ วายมตี วิริยํ อารภตี จิตฺตํ ปคฺคณฺหาตี ปทฺทตี” แปลว่า “ดูกร ภิกษุทั้งหลาย สัมมาวายามะ เป็นไฉน? ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนา นี้ ย่อมทำฉันทะให้เกิด ย่อมพยายาม ย่อมปรารภความเพียร ย่อมระครองจิต ย่อมบากบั่น เพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งอกุศลธรรมทั้งหลาย อันชั่วช้า ที่ยังไม่เกิดขึ้น” ดังนี้ เป็นต้น เพราะเป็นความสำเร็จกิจแห่ง สัมมัปปธาน ๔ นั้นเอง.

คาถาระบุตัวสภาวะธรรมแห่งหมวดธรรมต่างๆ ในโพธิปักขิยสังคหะ

ฉนฺโท จิตฺตมฺเพกฺขา ๑

สทฺธาปสฺสทฺธิปีติโย

สฺมมาทิฏฺฐิ ๑ สงฺกปฺโป

วายาโม วิรติตฺตยํ

สฺมมาสติ สฺมาธิติ

จฺหฺตเสเต สภาวโต

สฺตตตฺตีสปฺเปกฺเข

สฺตตฺตา ตตฺถ สงฺคโห

แปลว่า :

ธรรมเหล่านี้ ว่าโดยสภาวะมี ๑๔ อย่าง คือ ฉันทะ ๑ จิต ๑ อุกเขขา ๑ ศรัทธา ๑ ปัสสัทธิ ๑ ปีติ ๑ สัมมาทิฏฐิ (ปัญญา) ๑ สังกัปปะ ๑ วายามะ ๑ วิรติ ๓ สัมมาสติ ๑ สมาธิ ๑ ว่าโดยประเภท ก็มี ๓๗ ในโพธิปักขิยสังคหะนั้น มีการสงเคราะห์โดย ๗ ประการ.

คำอธิบายคาถา

คำว่า ธรรมเหล่านี้ คือ บรรดาโพธิปักขิยธรรมเหล่านี้.

คำว่า โดยสภาวะ มี ๑๔ ความว่า โพธิปักขิยธรรมทั้ง ๗ หมวด มีหมวดสติปัฏฐาน ๔ เป็นต้น อันมีการแตกประเภทเป็น ๓๗ นั้น ว่าโดยสภาวะ คือ โดยตัววัตถุธรรม ก็มี ๑๔ อย่าง เท่านั้น มีฉันทะ เป็นต้น.

คำว่า มีการสงเคราะห์โดย ๗ ประการ คือ มีการสงเคราะห์ การประมวล เข้าไว้เป็น ๗ หมวด มีหมวดสติปัฏฐาน เป็นต้น.

คาถาสงเคราะห์สภาวะธรรมแต่ละอย่างเข้าในฐานะนั้น ๆ

สงกปฺปสฺสทฺธิ ๑ ปิตฺยฺเปกฺขฯ

ฉนฺโท ๑ จิตฺตํ ๑ วิรตฺตตฺตยญฺจ

นเวกฺกฺจฺจนา ๑ วิริยํ ๑ นวฺกฺจ

สตี ๑ สมานี ๑ จตุ ๑ ปญฺจ ๑ ปญฺญา

สทฺธา ๑ ทฺฐานํ ๑ ตมสฺสตฺตตีส -

ธมฺมานเมโส ๑ ปวโร ๑ วิภาโค

แปลว่า : ธรรม ๙ อย่าง คือ สังกัปปะ ๑ ปัสสัทธิ ๑ ปิติ ๑ อุเบกขา ๑ ฉันทะ ๑ จิต ๑ และวิรติ ๓ มีฐานะเดียว วิริยะมี ๙ ฐานะ สติมี ๘ ฐานะ สมานีมี ๔ ฐานะ ปัญญามี ๕ ฐานะ ศรัทธามี ๒ ฐานะ นี้ เป็นการจำแนกอันประเสริฐ แห่งธรรม ๓๗ ที่สูงสุด.

คำอธิบายคาถา

ท่านอาจารย์ ครั้นกล่าวว่า “ในโพธิปักขิยสังคหะนั้น มีการสงเคราะห์โดย ๗ ประการ” ดังนี้แล้ว ประสงค์แสดงการสงเคราะห์สภาวะธรรมเข้าในฐานะนั้น ๆ อีก จึงกล่าวว่า “สงกปฺปสฺสทฺธิ ๑” ดังนี้ เป็นต้น.

ในบรรดาสภาวะธรรมเหล่านั้น สภาวะธรรม ๙ อย่าง มีสังกัปปะ เป็นต้น แต่ละอย่าง มีฐานะเดียว คือสงเคราะห์เข้าในฐานะเดียว อย่างนี้ คือ :

สังกัปปะ (วิตก) ชื่อว่า มีฐานะเดียว เพราะเป็นองค์มรรคอย่างเดียว.

ปัสสัทธิ ชื่อว่า มีฐานะเดียว เพราะเป็นโพชฌงค์อย่างเดียว. แม้ **ปีติ** แม้ **อุเบกขา** (ตตรมัชฌัตตตา) ก็อย่างนั้นเหมือนกัน.

ฉันทะและจิต ชื่อว่า มีฐานะเดียว เพราะเป็นอิทธิบาทอย่างเดียว.

วิรติ ๓ แต่ละอย่าง ชื่อว่า มีฐานะเดียว เพราะต่างก็เป็นองค์มรรค อย่างเดียว

ส่วน **วิริยะ** ชื่อว่า มี ๔ ฐานะ เพราะวิริยะ เป็นไปโดยเกี่ยวกับกิจแห่ง สัมมัปปธาน ซึ่งมี ๔, เป็นไปในฐานะอิทธิบาท (วิริยอิทธิบาท) ๑, ในฐานะอินทรีย์ (วิริยอินทรีย์) ๑, ในฐานะพละ (วิริยพละ) ๑, ในฐานะโพชฌงค์ (วิริยสัมโพชฌงค์) ๑, ในฐานะองค์มรรค (สัมมาวิริยา) ๑

ส่วน **สติ** ชื่อว่า มี ๘ ฐานะ เพราะสติ เป็นไปโดยเกี่ยวกับเป็นสติ-ปัฏฐาน ๘, เป็นไปในฐานะอินทรีย์ (สตินทรีย์) ๑, ในฐานะพละ (สติพละ) ๑, ในฐานะโพชฌงค์ (สติสัมโพชฌงค์) ๑, ในฐานะองค์มรรค (สัมมาสติ) ๑.

ส่วน **สมาธิ** (เอกัคคตา) ชื่อว่า มี ๔ ฐานะ เพราะสมาธิเป็นไปใน ๔ ฐานะ คือ ในฐานะอินทรีย์ (สมาธินทรีย์) ๑, ในฐานะพละ (สมาธิพละ) ๑, ในฐานะโพชฌงค์ (สมาธิสัมโพชฌงค์) ๑, ในฐานะองค์มรรค (สัมมาสมาธิ) ๑.

ส่วน **ปัญญา** ชื่อว่า มี ๕ ฐานะ เพราะปัญญาเป็นไปในฐานะอิทธิบาท (วิมังสอิทธิบาท) ๑, ในฐานะอินทรีย์ (ปัญญินทรีย์) ๑, ในฐานะพละ (ปัญญา-พละ) ๑, ในฐานะโพชฌงค์ (ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์) ๑, ในฐานะองค์มรรค (สัมมา-ทิฏฐิ) ๑

ส่วน **ศรัทธา** ชื่อว่า มี ๒ ฐานะ เพราะศรัทธาเป็นไปในฐานะอินทรีย์ (ศัทธินทรีย์) ๑, ในฐานะพละ (ศัทธาพละ) ๑ ดังนี้.

คำว่า **นี้** เป็นการจำแนกอันประเสริฐ คือ การจำแนก **นี้** ชื่อว่า เป็นการจำแนกอันประเสริฐคือสูงสุด เพราะความเป็นโพธิปักขิยธรรม

คาถาสงเคราะห์โพธิปักขิยธรรมเข้าในโลกียจิตและโลกุตตรจิต

สพฺเพ โลกุตฺตเร โหนติ

น วา สงฺกปฺปีติโย

โลกิเยปิ ยถาโยคํ

จพฺพิสฺสุทฺธิปฺปวตฺตติยํ

แปลว่า : ธรรมทุกอย่างย่อมมีได้ในโลกุตตรจิต หรือจะไม่มีสังกัปปะและปิติ บ้างก็ได้ ย่อมมีได้แม้ในโลกียจิต ตามสมควรแก่การประกอบได้ในคราวเป็นไปแห่งวิสุทธิ ๖.

คำอธิบายคาถา

คำว่า ธรรมทุกอย่างย่อมมีได้ในโลกุตตรจิต คือ ธรรม ๓๗ อย่าง ทุกอย่าง ย่อมมีได้ในโลกุตตรจิตทั้ง ๘ ดวง แต่ถ้าว่าโดยฐานะแห่งโพธิปักขิยธรรม นั้น ๆ ฟังทราบว่ามีอยู่ แม้มีอยู่ในผลจิตตูปบาททั้งหลาย ก็ไม่ถึงความเป็นสัมมัตตญาณ เพราะกิจแห่งสัมมัตตญาณไม่มีอยู่ในขณะแห่งผล สมจริงตามที่ท่านพระพุทโธสมาจารย์ ได้กล่าวไว้ว่า “ผลกฺขณํ ฐเปตฺวา จตฺตาริ สมฺมปฺปชานเ อวเสสา เตตฺติส ลพฺพนฺติ”^๑ แปลว่า “ในขณะที่แห่งผล ย่อมได้โพธิปักขิยธรรมที่เหลือ ๓๓ อย่าง ยกเว้น สัมมัตตญาณ ๔” ดังนี้.

คำว่า หรือจะไม่มีสังกัปปะและปิติบ้างก็ได้ ความว่า หากว่าโลกุตตรจิต นั้น เป็นไปกับปฐมฌานซึ่งเป็นฌานที่มีวิตกและมีปิติ ก็ย่อมมีสังกัปปะคือสัมมาสังกัปปะอันเป็นองค์มรรค และมีปิตอันเป็นโพชฌงค์ หากว่าเป็นไปกับทุติยฌานและตติยฌาน ซึ่งเป็นฌานที่ละวิตกแต่ยังมีปิติ ก็ย่อมไม่มีสังกัปปะอันเป็นองค์มรรค แต่มีปิตอันเป็นโพชฌงค์ และหากว่าเป็นไปกับจตุตถฌานและปัญจฌานอันเป็นฌานที่ละวิตกและปิติได้ ก็ย่อมไม่มีสังกัปปะและปิตอันเป็นไปในฐานะทั้ง ๒ ดังกล่าวนั้น.

คำว่า ย่อมมีได้แม้ในโลกียจิต ตามสมควรแก่การประกอบได้ ความว่า ธรรมอันมีประเภท ๓๗ เหล่านี้ ย่อมมีได้ในโลกียจิต ตามสมควรแก่การประกอบได้ คือเท่าที่จะมีได้ อย่างนี้คือ ในอารมณ์ที่ไม่ถึงความเป็นวิริมัตตัพพัตถุ ย่อมไม่มีวิริติ ๓ มีสัมมาวาจาเป็นต้น เกิดขึ้น ในอารมณ์ที่เป็นวิริมัตตัพพัตถุ ย่อมมีวิริติเกิดขึ้นเป็นแต่ละอย่าง ตามสมควรแก่อารมณ์ ในโลกียจิตที่สหระคตด้วยอุเบกขาเวทนา ย่อมไม่มีปิติ เป็นต้น

๑ วิสุทธิมคค ๒/๓๖๒ (ภาณทสฺสนวิสุทธินิทฺเทส โพธิปักขิยกถา)

คำว่า ในคราวเป็นไปแห่งวิสุทธิ ๖ คือ โภธิปักขิยธรรมในโลภียจิตเหล่านี้ ย่อมเป็นไปในคราวที่พระโยคาวจรปรารถนา ยังวิสุทธิ ๖ มีศีลวิสุทธิเป็นต้น เว้นญาณทัสสนวิสุทธิอันเป็นโลกุตตระเสีย ให้เป็นไปตามลำดับ

จบ โภธิปักขิยสังคหะ

ศัพท์สังคหะ

หมวดธรรมทั้งหลายในศัพท์สังคหะ มีดังต่อไปนี้ :

ขั้น ๕ คือ รูปขั้น เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น และวิญญาณขั้น.

อุปาทานขั้น ๕ คือ รูปอุปาทานขั้น เวทณูปาทานขั้น สัญญาอุปาทานขั้น สังขารูปาทานขั้น และวิญญาณอุปาทานขั้น.

อายตนะ ๑๒ คือ จักขวยตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ มนายตนะ รูปายตนะ สัททหายตนะ คันธายตนะ รสอายตนะ โผฏฐัพพายตนะ และธัมมอายตนะ.

ธาตุ ๑๘ คือ จักขุธาตุ โสตธาตุ ฆานธาตุ ชิวหาธาตุ กายธาตุ รูปธาตุ สัทธาตุ คันธธาตุ รสธาตุ โผฏฐัพพธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญาณธาตุ ฆานวิญาณธาตุ ชิวหาวิญาณธาตุ กายวิญาณธาตุ มโนธาตุ ธัมมธาตุ และ มโนวิญาณธาตุ.

อริยสัจ ๔ คือ ทุกขอริยสัจ ทุกขสมุทัยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ และ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ.

ก็ในบรรดาหมวดธรรมเหล่านี้ ธรรม ๖๙ อย่าง คือ เจตสิก ๕๒ สุขุม-รูป ๑๖ นิพพาน ๑ ย่อมถึงซึ่งความนับว่าเป็นธัมมอายตนะและเป็นธัมมธาตุ มนายตนะอย่างเดียว แตกเป็นวิญญาณธาตุ ๗.

คำอธิบายศัพท์สังคหะ

คำอธิบายขันธ์ ๕

ธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า **ขันธ์** เพราะมีความหมายว่าเป็นกอง, หมวด, ส่วน (โกฏฐาส), ประชุม.

ความว่า ธรรมทั้งหลาย แม้มีความต่างกันโดยประเภทเป็นอนnek มีความเป็นอดีต อนาคต เป็นต้น ถึงกระนั้น ก็มีส่วนเสมอกัน โดยลักษณะอย่างหนึ่ง มีลักษณะที่ย่อยยับเป็นต้น ทรงอาศัยลักษณะที่เสมอเหมือนกันนี้ รวมธรรมเหล่านี้ เข้าไว้เป็นหมวดเดียวกัน แล้วตรัสเรียกว่า **“รูปขันธ์”** เป็นต้น.

ขยายความว่า ธรรมพวกหนึ่ง แม้มีหลายอย่างตามความต่างกัน แห่งความเป็นอดีต อนาคต เป็นต้น ถึงกระนั้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ต่างก็มีลักษณะที่เสมอเหมือนกันอยู่อย่างหนึ่ง คือลักษณะที่ย่อยยับไปเพราะปัจจัยอันเป็นขำศึก มีความเย็น ความร้อน เป็นต้น ทรงอาศัยลักษณะที่เสมอเหมือนกันอันนี้ รวมธรรมพวกนี้เข้าเป็นหมวดเดียวกัน ตรัสเรียกว่า **“รูปขันธ์”**. ข้อนี้ ก็สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า **“อภิกุญฺจิ รูปํ อตีตนาคตปจฺจุปฺปนุํ อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา โอฟาริกํ วา สุขุมํ วา หีนํ วา ปณฺธิตํ วา ยํ ทูเร สนฺตฺติเก วา ตเททชฺฌํ อภิสณฺณฺญหิตฺวา อภิสงฺขิ-ปิตฺวา อยํ วุจฺจติ รูปกฺขนฺโธ”**^๑ แปลว่า **“รูป (ธรรมชาติที่ย่อยยับเพราะปัจจัยอันเป็นขำศึก) อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม ภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม เลวกก็ตาม ประณีตก็ตาม เป็นรูปที่อยู่ไกลก็ตาม อยู่ใกล้ก็ตาม รวมย่อรูปนั้นทั้งหมดเข้าไว้เป็นหมวดเดียวกัน นี้ เรียกว่า **รูปขันธ์**”** ดังนี้.

ธรรมพวกหนึ่ง แม้มีหลายอย่าง ตามความต่างกัณดงกล่าวนั้น ถึงกระนั้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ต่างก็มีลักษณะที่เสมอเหมือนกันอยู่อย่างหนึ่ง คือ ลักษณะที่เสวยอารมณ์ ทรงอาศัยลักษณะที่เสมอเหมือนกันอันนี้ รวมธรรมพวกนี้เข้าไว้เป็นหมวดเดียวกัน ตรัสเรียกว่า **“เวทนาขันธ์”** ข้อนี้ก็สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า **“ยา กาจิ เวทนา อตีตนาคตปจฺจุปฺปนา ฯเปฯ ตเททชฺฌํ อภิสณฺณฺญหิตฺวา อภิสงฺขิปิตฺวา อยํ วุจฺจติ เวทนา กฺขนฺโธ”**^๒ แปลว่า **“เวทนา (ธรรมชาติที่เสวย**

๑ อภ.วิ. ๓๕/๑.

๒ อภ.วิ. ๓๕/๔.

อารมณ์) อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ฯลฯ รวมย่อเวทนานั้น ทั้งหมดเข้าไว้เป็นหมวดเดียวกัน นี้ เรียกว่า **เวทนาขันธ**” ดังนี้.

ธรรมพวกหนึ่ง แม้มีหลายอย่าง ตามประการดังกล่าวนั้น นั้นแหละ ถึง กระนั้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ต่างก็มีลักษณะที่เสมอเหมือนกันอยู่อย่างหนึ่ง คือ ลักษณะที่จำอารมณ์ ทรงอาศัยลักษณะที่เสมอเหมือนกันอันนี้ รวมธรรมพวกนี้ เข้าไว้เป็นหมวดเดียวกัน ตรัสเรียกว่า **“สัญญาขันธ”** ข้อนี้ ก็สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า **“ยา กาจิ สญญา อติตานาคตปจฺจุปฺปนฺนา ฯเปฯ ตเทกชฺฌํ อภิสญฺญ- หิตฺวา อภิสงฺขิปิตฺวา อยฺม วุจฺจติ สญฺญาภฺขนฺโร”**^๑ แปลว่า **“สัญญา (ธรรมชาติที่ จำอารมณ์) เหล่าใดเหล่าหนึ่ง เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ฯลฯ รวมย่อสัญญา เหล่านั้นทั้งหมดเข้าไว้เป็นหมวดเดียวกันนี้ เรียกว่า **สัญญาขันธ**”** ดังนี้.

ธรรมพวกหนึ่ง แม้มีหลายอย่าง ตามประการดังกล่าวนั้น นั้นแหละ ถึง กระนั้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ต่างก็มีลักษณะที่เสมอเหมือนกันอยู่อย่างหนึ่ง คือ ลักษณะที่ปรุงแต่ง (จัดแจง) สังขตธรรม ทรงอาศัยลักษณะที่เสมอเหมือนกัน อันนี้ รวมธรรมพวกนี้เข้าไว้เป็นหมวดเดียวกัน ตรัสเรียกว่า **“สังขารขันธ”** ข้อนี้ ก็สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า **“เย เกจิ สงฺขารา อติตานาคตปจฺจุปฺปนฺนา ฯเปฯ ตเทกชฺฌํ อภิสญฺญหิตฺวา อภิสงฺขิปิตฺวา อยฺม วุจฺจติ สงฺขารขฺนโร”**^๒ แปลว่า **“สังขาร (ธรรมชาติที่ปรุงแต่งสังขตธรรม) เหล่าใดเหล่าหนึ่ง เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ฯลฯ รวมย่อสังขารเหล่านั้นทั้งหมดเข้าไว้เป็นหมวดเดียวกันนี้ เรียกว่า **สังขารขันธ**”** ดังนี้.

ธรรมพวกหนึ่ง แม้มีหลายอย่าง ตามประการดังกล่าวนั้น นั้นแหละ ถึง กระนั้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ต่างก็มีลักษณะที่เสมอเหมือนกันอยู่อย่างหนึ่ง คือ ฐิติพิเศษ (รู้ดีกว่าสัญญา) ซึ่งอารมณ์ ทรงอาศัยลักษณะที่เสมอเหมือนกัน อันนี้ รวมธรรมพวกนี้เข้าไว้เป็นหมวดเดียวกัน ตรัสเรียกว่า **“วิญญาณขันธ”** ข้อนี้ ก็ สมจริง ดังที่ตรัสไว้ว่า **“ยํ ภิกฺขุ วิญญาณํ อติตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ ฯเปฯ ตเทกชฺฌํ อภิสญฺญหิตฺวา อภิสงฺขิปิตฺวา อยฺม วุจฺจติ วิญญาณภฺขนฺโร”**^๓ แปล

๑ อภ.วิ. ๓๕/๗.

๒ อภ.วิ. ๓๕/๑๐.

๓ อภ.วิ. ๓๕/๑๔.

ว่า “วิญญาณ (ธรรมชาติที่รู้วิเศษซึ่งอารมณ์) อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นอดีตอนาคต ปัจจุบัน ฯลฯ รวมย่อวิญญาณเหล่านั้นทั้งหมดเข้าไว้เป็นหมวดเดียวกันนี้ เรียกว่า วิญญาณชั้น” ดังนี้.

พึงทราบว่่า สังขตธรรมทั้งหลาย เท่านั้น พระผู้มีพระภาคทรงนำมาจัดจำแนกเป็นชั้น ๕ ก็สังขตธรรมเหล่านี้ นั้น เพราะความที่แม้เป็นสภาวะธรรมอย่างเดียวกัน ก็ยังมีความต่างกันด้วยลักษณะ ๑๑ คือ ความเป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน, ภายใน ภายนอก, หยาบ ละเอียด, เลว ประณีต, ไกล ใกล้ อันบัณฑิตพึงทราบคำอธิบายโดยพิสดาร เกี่ยวกับความเป็นอดีตเป็นต้น แห่งสังขตธรรมเหล่านี้ ตามที่มีมาในพระบาลีปกรณ์วิภังค์ (ชั้นวิภังค์) และในปกรณ์อรรถกถาทั้งหลาย นั้นเทียว ก็แต่ว่า ธรรมเหล่านี้ แม้มีความต่างกันด้วยลักษณะ ๑๑ อย่างนั้น พระองค์ก็ทรงรวมย่อเป็นแต่ละจำพวก ได้ ๕ พวก โดยอาศัยลักษณะที่แต่ละพวกมีความเสมอเหมือนกัน ด้วยลักษณะอย่างหนึ่ง มีความย่อยับไปเพราะปัจจัยอันเข้าคือเป็นต้น ดังกล่าวนั้น แล้วตรัสเรียกว่า ชั้น ๕.

สภาวะธรรมที่ทรงนำมารวมไว้เป็นชั้นแต่ละชั้นนั้น มีอย่างนี้ คือ :

- รูปชั้น ได้แก่ รูปธรรม ทั้ง ๒๘ อย่าง
- เวทนาชั้น ได้แก่ เวทนาเจตสิก อย่างเดียว
- สัญญาชั้น ได้แก่ สัญญาเจตสิก อย่างเดียว
- สังขารชั้น ได้แก่ เจตสิก ๕๐ อย่าง ที่เหลือ เว้นเวทนาเจตสิกและสัญญาเจตสิก
- วิญญาณชั้น ได้แก่ วิญญาณทั้ง ๘๘ ประเภท นั้นเทียว.

คำอธิบายอุปาทานชั้น ๕

ชั้น อันเป็นอารมณ์ของอุปาทานทั้งหลาย ชื่อว่า อุปาทานชั้น.

ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจอย่างนี้ ว่า ก็ชั้น ๕ เหล่านั้น นั้นแหละ เมื่อเป็นอารมณ์ของอุปาทาน พระผู้มีพระภาคก็ทรงแสดงว่า เป็นอุปาทานชั้น ดังนี้แล้ว จึงกล่าวว่า “อุปาทานชั้น ๕ คือรูปอุปาทานชั้น” ดังนี้ เป็นต้น อุปาทานชั้นคือรูป ชื่อว่า รูปอุปาทานชั้น แม้ที่ชื่อว่า เวทูปาทานชั้น เป็นต้น ก็อย่างนี้เหมือนกัน.

ขยายความว่า ธรรมทั้งหลาย ทั้งที่เป็นไปกับอาสวะ (เป็นอารมณ์ของอาสวะ) ทั้งที่ไม่เป็นไปกับอาสวะ (ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ) พระผู้มีพระภาคทรงจำแนกเป็น ๕ ส่วน ตรัสเรียกว่า “ขันธ ๕” โดยไม่แปลกกัน โดยทรงอาศัยลักษณะที่เสมอเหมือนกัน ดังกล่าวแล้ว เป็นเครื่องรวบรวมสังขตธรรมทุกอย่างเหล่านั้น เข้าเป็นแต่ละส่วน ก็ขันธเหล่านั้น นั้นแหละ ทว่า เฉพาะที่เป็นไปกับอาสวะเท่านั้น ทรงแสดงไว้โดยความเป็นอุปาทานขันธ ๕ เพื่อทรงแสดงวิปัสสนาภูมิ (ธรรมอันเป็นที่เกิดของวิปัสสนาปัญญา) เพื่อประโยชน์แก่การปฏิบัติเพื่อถอนอุปาทานแห่งพระโยคาวจรผู้เจริญวิปัสสนา.

เมื่อเป็นอย่างนี้ บรรดาธรรมเหล่านั้น รูปทั้ง ๒๘ อย่างนั้นเทียว เมื่อเป็นไปกับอาสวะอย่างเดียว เพราะเหตุที่รูปเป็นโลกียธรรมอย่างเดียว เพราะฉะนั้นบัณฑิตจึงพึงทราบว่าเป็น รูปนั้น ทรงแสดงไว้ในบรรดาขันธทั้งหลาย ว่า “รูปขันธ” โดยเกี่ยวกับเป็นหมวดธรรม เป็นกองธรรม ที่มีส่วนเสมอเหมือนกัน ด้วยลักษณะที่ย่อยยับ ด้วย ทรงแสดงรูปนั้นไว้ในบรรดาอุปาทานขันธทั้งหลาย ว่า “รูปอุปาทานขันธ” โดยเกี่ยวกับความที่รูปนั้น เป็นไปกับอาสวะ เป็นอารมณ์ของอุปาทานด้วย.

ส่วน นามธรรม ๔ อย่าง มีเวทนาเป็นต้น นามที่เป็นไปกับอาสวะก็มี นามที่มีได้เป็นไปกับอาสวะก็มี เพราะนามมีได้ทั้ง ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายที่เป็นโลกียธรรม และฝ่ายที่เป็นโลกุตตรธรรม ก็นามฝ่ายที่เป็นโลกียธรรม ทรงแสดงไว้ในบรรดาขันธทั้งหลาย ว่า “เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ” โดยเกี่ยวกับแต่ละอย่างเป็นกองธรรมที่มีส่วนเสมอกันด้วยลักษณะที่เสมอเหมือนเป็นต้น ด้วย, ทรงแสดงไว้ในบรรดาอุปาทานขันธทั้งหลาย ว่า “เวทनुอุปาทานขันธ” เป็นต้น โดยเกี่ยวกับเวทนาเป็นต้น เหล่านี้ เป็นไปกับอาสวะ เป็นอารมณ์ของอุปาทาน ด้วย เหมือนอย่างรูป นั้นเทียว รวมความว่า นาม ๔ อย่าง ที่เป็นไปเนื่องในโลกียจิตตูปบาท ๘๑ ดวง ชื่อว่า เป็นทั้งขันธ เป็นทั้งอุปาทานขันธ. ก็แต่ว่า นามธรรม ๔ อย่าง ที่เป็นโลกุตตรธรรม มิได้เป็นไปกับอาสวะ ไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน ก็มีอยู่ นามเหล่านี้ ถึงความนับว่าเป็นขันธเรียกว่า “เวทนาขันธ” เป็นต้น ตามข้อกำหนดดังกล่าวแล้ว แต่อย่างเดียวนั้น ไม่ถึงความนับว่าเป็นอุปาทานขันธ ที่เรียกว่า “เวทनुอุปาทานขันธ” เป็นต้น ด้วยเลย เพราะโลกุตตรธรรมทั้งหลายมิได้เป็นไปกับอาสวะ ไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน รวม

ความว่า นาม ๔ อย่างที่เป็นไปเนื่องในโลกุตตรจิตตูปบาท ๘ ดวง ชื่อว่าเป็น
ชั้นอย่างเดียว ไม่ชื่อว่าเป็นอุปาทานชั้น

บัณฑิตพึงทราบ ลำดับการแสดง ชั้นเหล่านี้ อย่างนี้ว่า:

ทรงแสดงรูปชั้นก่อน เพราะรูปเป็นของหยาบกว่านาม เป็นธรรมที่พึงถือ
เอาได้โดยง่ายกว่านาม โดยเกี่ยวกับรูปมีจักขุเป็นต้น เป็นที่ตั้งอาศัยของนามชั้น
ทั้งหลาย และโดยเกี่ยวกับเป็นอารมณ์ที่พึงรู้ได้ง่ายกว่านามชั้นทั้งหลายเหล่านั้น
นั่นแหละ

ต่อจากรูปชั้นนั้นไป ก็ทรงแสดงเวทนาชั้น โดยเกี่ยวกับเวทนาส่วนมาก
อาศัยรูปเกิดขึ้น เช่นว่า อาศัยการกระทบกันแห่งจักขุ (ประสาทตา) กับรูปารมณ์
จึงเกิดจักขุสัมผัสสชาเวทนา ขึ้นในลำดับต่อมา อย่างนี้เป็นต้น หรือว่าเวทนาเสวย
อารมณ์แล้วเป็นไปโดยประการ ๓ คือ เป็นสุขเวทนาบ้าง ทุกขเวทนาบ้าง อทุกขม-
สุขเวทนาบ้าง ก็เพราะส่วนมาก เนื่องอยู่กับอารมณ์ที่เป็นรูปธรรม ที่ถึงความนับว่า
เป็นอิฏฐารมณ์บ้าง เป็นอนิฏฐารมณ์บ้าง เป็นมัชฌัตตารมณ์บ้าง นั่นเอง

ต่อจากเวทนาชั้นนั้นไป ก็ทรงแสดงสัญญาชั้น เพราะสัญญาย่อมาจำหมาย
อารมณ์ว่า “ดี, น่าปรารถนา”, ว่า “ไม่ดี, ไม่น่าปรารถนา” ก็โดยคล้อยไปตาม
อาการที่เสวยอารมณ์แห่งเวทนานั้นเอง ตามพระบาลีที่ว่า “อ เวทยติ ตํ สนุชา-
นาติ”^๑ แปลว่า “บุคคลเสวยสิ่งใด, ก็ย่อมาจำหมายสิ่งนั้นไว้” ดังนี้.

ต่อจากสัญญาชั้นนั้นไป ทรงแสดงสังขารชั้น เพราะความเป็นธรรมที่ตก
แต่งสังขตธรรมไปตามอำนาจแห่งสัญญา

ทรงแสดงวิญญานชั้นไว้ในที่สุด เพื่อจะทรงชี้ให้เห็นว่านามชั้นทั้งหลาย
ข้างต้น มีเวทนาเป็นต้น มีวิญญานเป็นที่ตั้งอาศัย และเป็นประธานในการรู้
อารมณ์ ฉะนี้แล.

อนึ่ง บัณฑิตพึงทราบความสัมพันธ์กันแห่งชั้น โดยเฉพาะที่เป็นอุปาทาน
ชั้นเหล่านี้ โดยอุปมา อย่างนี้ว่า:

รูป เปรียบเหมือนโรงพยาบาล, วิญญาน เปรียบเหมือนคนไข้, เวทนา
เปรียบเหมือนความป่วยไข้, สัญญา เปรียบเหมือนสมุฏฐานแห่งความป่วยไข้, สังขาร
เปรียบเหมือนการเสพของแสง.

๑ ม.ม. ๑๒/๔๗๓-๔๗๔.

เป็นความจริงว่า รูปเป็นเหมือนโรงพยาบาล เพราะเป็นสถานที่อยู่แห่ง คนไข้ คือวิญญาณขันธ์ โดยเกี่ยวกับเป็นวัตถุบ้าง เป็นทวารบ้าง แห่งวิญญาณ ขันธ์นั้น.

เวทนาเปรียบเหมือนความป่วยไข้ ก็เพราะการทำคนไข้คือวิญญาณขันธ์ นั้น ให้เจ็บป่วย คือ ให้ประกอบด้วยทุกข์ ๓ อย่าง มีทุกข์ทุกข์เป็นต้น, สัญญา- ขันธ์เปรียบเหมือนสมุฏฐาน (เหตุเกิดขึ้น) แห่งความป่วยไข้ เพราะความป่วยไข้ คือเวทนาขันธ์นั้น เสวยอารมณ์เป็นสุข เป็นธรรมชาติที่สลดด้วยราคะเป็นต้น โดยมากเป็นไปตามความวิปลาสแห่งสัญญา มีสุกวิปลาสเป็นต้น, สังขารขันธ์ เปรียบเหมือนการเสพของแสง เพราะสังขารทั้งหลายอันมีเจตนาเป็นประธาน ย่อมจัดแจงปรุงแต่งไปตามความวิปลาสแห่งสัญญานั้น แล้วเป็นเหตุนำมาซึ่ง ความป่วยไข้คือเวทนาเหล่านั้น ต่อไปอีก.

คำอธิบายอายตนะ ๑๒

ธรรมทั้งหลาย มีจักขุ (ประสาทตา) เป็นต้น และรูป เป็นต้น ตรัสเรียกว่า “อายตนะ”, ทรงประกาศไว้ว่า “อายตนะ” เพราะมีความหมายของคำ หลาย อย่างดังต่อไปนี้ ว่า :

อายตนะโต - เพราะเป็นที่สืบต่อ ความว่า ธรรมทั้งหลายมีจักขุ เป็นต้น และธรรมทั้งหลายมีรูป เป็นต้น ยังมีอยู่ตราบใด จิตและเจตสิกก็ย่อมได้อาศัย เป็นทวารและเป็นอารมณ์เกิดขึ้นสืบต่อ คือชวนชววยพยายามในกิจของตนอยู่ ตรานั้น เพราะฉะนั้น จักขุ เป็นต้นอันเป็นทวาร และรูป เป็นต้นอันเป็นอารมณ์ จึงชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นที่สืบต่อแห่งกิจของจิตและเจตสิก ดังกล่าวมานี้.

อายานํ ตนนโต - เพราะแผ่ไปซึ่งธรรมทั้งหลายอันเป็นผู้มา ความว่า ธรรมทั้งหลายมีจักขุ เป็นต้นและรูป เป็นต้น เหล่านี้ มีอยู่ตราบใด ถึงความเป็น ทวารและอารมณ์แล้ว ก็ย่อมเป็นที่อุปบัติแห่งจิตและเจตสิกทั้งหลายอันเป็นผู้มาอยู่ ตรานั้น เป็นเหตุแห่งความเป็นไปไม่ขาดสายไม่ขาดระยะ แห่งจิตและเจตสิก อันเป็นผู้มาเหล่านั้น นับว่าเป็นการแผ่ไป คือทำให้ขยายให้กว้างขวาง เพราะ เหตุนั้น จักขุ เป็นต้น และรูป เป็นต้น เหล่านี้ จึงชื่อว่า อายตนะ เพราะแผ่ไปซึ่ง ธรรมทั้งหลาย (คือจิตและเจตสิก) อันเป็นผู้มา.

อายุตสฺส นยฺนโต - เพราะนำเอาสังสารทุกข์อันยึดเยื่อไป ความว่า ธรรมทั้งหลาย มีจักขุเป็นต้นและรูปเป็นต้น เหล่านี้ ตราบใดยังมีอยู่ ยังไม่สิ้นสุดลง ตราบนั้นก็ย่อมนำเอาทุกข์ในสังสารวัฏ มีชาติ (ความเกิด) เป็นต้น นี้ไป คือทำให้เป็นไปไม่ขาดสาย เพราะเหตุนั้น ธรรมทั้งหลาย มีจักขุเป็นต้นและรูปเป็นต้น เหล่านี้ จึงชื่อว่า อายุตนะ อันแปลว่าผู้นำเอาสังสารทุกข์อันยึดเยื่อไป.

อนึ่ง คำว่า “อายุตนะ” ยังมีความหมายอีกหลายอย่าง คือชื่อว่า อายุตนะ เพราะ เป็นสถานที่อยู่ คือเป็นสถานที่อยู่แห่งจิตและเจตสิก เพราะความที่จิตและเจตสิกเป็นไปเนื่องด้วยธรรมเหล่านี้ และจะหาพบได้ก็ในธรรมเหล่านี้ ดุจสถานที่อยู่ของเทวดา ชื่อว่า “เทวอายุตนะ” ฉะนั้น.

ชื่อว่า อายุตนะ เพราะ เป็นบ่อเกิด คือเป็นบ่อเกิดแห่งจิตและเจตสิก เพราะเป็นที่มิจิตและเจตสิกอยู่เกลื่อนกล่น ดุจสถานที่ที่มีทองอยู่เกลื่อนกล่น เขาก็เรียกกันว่า “บ่อทอง” ฉะนั้น.

ชื่อว่า อายุตนะ เพราะ เป็นสถานที่ชุมนุม คือเพราะเป็นที่ประชุมกันอยู่แห่งจิตและเจตสิกทั้งหลายนั้น นั้นแหละ ในคราวที่ประจวบกัน ในฐานะที่ฝ่ายหนึ่งเป็นทวาร ฝ่ายหนึ่งเป็นอารมณฺ์. ก็คำว่า “อายุตนะ” ในทางโลก ใช้ในความหมายว่า เป็นสถานที่ชุมนุม ก็ได้.

ชื่อว่า อายุตนะ เพราะ เป็นประเทศที่เกิด คือเป็นประเทศที่เกิดแห่งจิตและเจตสิก เกี่ยวกับจิตและเจตสิกเมื่อจะเกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นได้จากธรรมเหล่านี้ ก็คำว่า “อายุตนะ” แปลว่า “ประเทศที่เกิด” ก็ได้.

ชื่อว่า อายุตนะ เพราะ เป็นเหตุ คือเป็นเหตุแห่งจิตและเจตสิกเหล่านั้นนั้นแหละ เพราะเมื่อธรรมเหล่านี้ไม่มี จิตและเจตสิกก็ไม่มี ก็คำว่า “อายุตนะ” แปลว่า “เหตุ” ก็ได้ ฉะนั้นแล.

พึงทราบสภาวธรรม ที่ทรงนำมาจัดจำแนกเป็นอายุตนะ ๑๒ อย่างนี้ว่า:

- จักขวยตนะ ได้แก่ จักขุปสาทรูป
- โสตายตนะ ได้แก่ โสตปสาทรูป
- ฆานายตนะ ได้แก่ ฆานปสาทรูป
- ชิวหายตนะ ได้แก่ ชิวหาปสาทรูป
- กายายตนะ ได้แก่ กายปสาทรูป

- มนายตนะ ได้แก่ วิญญาณ ๖ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น คือ จิตตูป-
บาททั้ง ๘๘ นั้นเทียว.
- รูปายตนะ ได้แก่ វណฺณรูป คือ สี, สัณฐานทั้งหลาย นั้นเอง
- สัททายตนะ ได้แก่ สัททรูป คือ เสียงต่างๆ นั้นเอง
- คันธายตนะ ได้แก่ คันธรูป คือ กลิ่นต่างๆ
- รสายตนะ ได้แก่ รสรูป คือ รสต่างๆ
- โผฏฐัพพายตนะ ได้แก่ โผฏฐัพพรูป คือ ชาติ ๓ เว้นอาไปชาติ
- รัสมายตนะ ได้แก่ สุขุมรูป ๑๖ มีอาไปชาติเป็นต้น เจตสิกกรรม
ทั้ง ๕๒ นั้นเทียว และพระนิพพาน.

ก๊ในบรรดาอายตนะ ๑๒ เหล่านี้ นั้น บัณทิตพิงทราบว่า อายตนะ ๖
ข้างต้น มีจักขวายตนะเป็นต้น ชื่อว่าเป็น อายตนะภายใน เหตุเพราะเนื่องใน
อัทภาพ ตั้งอยู่ในฐานะผู้รับกระทบอารมณ์ และผู้รู้อารมณ์ อายตนะ ๖ ที่เหลือ
มีรูปายตนะเป็นต้น ชื่อว่าเป็น อายตนะภายนอก เหตุเพราะบางอย่างมิได้ใน
ภายนอกอันไม่เนื่องในอัทภาพ และบางอย่างเป็นเหมือนของจร มิได้มีอยู่เป็น
ประจำ อีกอย่างหนึ่ง ทั้ง ๖ นั้น ตั้งอยู่ในฐานะเป็นอารมณ์ที่จิตพิงรู้ได้ทางทวาร
ต่างๆ จึงเป็นเหมือนของภายนอก

พิงทราบ ลำดับการแสดง อย่างนี้ ว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงลำดับ
อายตนะ ๑๒ ไว้อย่างนี้ ก็โดยเกี่ยวกับเป็นการคล้อยตามลำดับการแสดงทวาร ๖
และลำดับการแสดงอารมณ์ ๖ ที่มาถึงคลองทวารเหล่านั้น นั้นเอง

อนึ่ง บัณทิตพิงพิจารณาเห็นว่าอายตนะเหล่านี้ อย่างนี้ว่า อายตนะภายใน
๖ เป็นเหมือนหมู่บ้านร้าง (สุญญคาโม) เพราะปราศจากความงาม ความมั่นคง
ความสุข และความเป็นอัทตา, ส่วนอายตนะภายนอก ๖ เป็นเหมือนพวกโจร
ปล้นหมู่บ้าน เพราะทำร้ายอายตนะภายใน ข้อนี้ก็สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า “จกฺขุ
ภิกฺขเว หนฺนตฺติ มนฺนาปมฺนาเปหิ รูเปหิ”^๑ แปลว่า “ดูกร ภิกษุทั้งหลาย จักขุ
ถูกรูปที่น่าชอบใจและไม่ชอบใจ ทำร้าย” ดังนี้ เป็นต้น โดยเกี่ยวกับอายตนะ
ภายนอกอันเป็นอารมณ์ มาถึงคลองอายตนะภายในอันเป็นทวารแล้ว ก็เป็นเหตุ
อุบัติแห่งความหายนะคือกิเลส มากมาย

๑ ส.สพ. ๑๘/๒๑๙.

คำอธิบายธาตุ ๑๘

วจนัตถะ (ความหมายของคำ) แห่งคำว่า ธาตุ มีหลายอย่าง ต่อไปนี้

วิหหตติ ธาตุ - ชื่อว่า “ธาตุ” เพราะมีความหมายว่าจัดแจง ความว่า ธรรมทั้งหลายเหล่าใด ซึ่งเป็นเหตุแห่งทุกข์ในสังสารวัฏ ย่อมจัดแจงทุกข์ในสังสารวัฏ คือทำทุกข์มีอเนกประการ โดยเกี่ยวกับเป็นทุกข์ในอบายเป็นต้น ให้เกิดขึ้น เหมือนอย่างทีธาตุทอง (หินที่เป็นพีชแห่งทอง) จัดแจงทอง คือทำให้เกิดเป็นทองขึ้น ธาตุเงิน (หินที่เป็นพีชแห่งเงิน) จัดแจงเงิน คือทำให้เกิดเป็นเงินขึ้น ฉะนั้น เพราะเหตุที่จัดแจงทุกข์นั้น เพราะเหตุนั้นธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า ธาตุ.

ธียเตติ ธาตุ - ชื่อว่า “ธาตุ” เพราะมีความหมายว่าอันสัตว์ทั้งหลาย ทรงไว้ ความว่า สัตว์ทั้งหลายทรงธรรมเหล่าใดไว้ คือแบกหามไว้ ดุจของหนัก ที่ชนผู้ชนของหนักแบกหามไว้ ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า ธาตุ เพราะความเป็นสิ่งที่สัตว์ทั้งหลายทรงไว้ นั้น เทียบ.

วิธานนุติ ธาตุ - ชื่อว่า “ธาตุ” เพราะมีความหมายว่าเป็นความจัดแจง ความว่า ธรรมทั้งหลายได้ชื่อว่า ธาตุ เพราะเป็นเพียงความจัดแจงกันขึ้นแห่งทุกข์เท่านั้น หากมีผู้จัดแจง คือ ผู้สร้าง ผู้บันดาล ไม่ เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ.

วิธียเต เอตยาติ ธาตุ - ชื่อว่า “ธาตุ” เพราะมีความหมายว่าเป็นเหตุ ทรงไว้ ความว่า สัตว์ทั้งหลายตามทรง คือดำรงทุกข์ในสังสารวัฏเอาไว้หาที่สุดมิได้ เพราะธรรมเหล่าใดเป็นเหตุ เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า ธาตุ.

ธียติ เอตุถาติ ธาตุ - ชื่อว่า “ธาตุ” เพราะมีความหมายว่าเป็นที่ทรงไว้ ความว่า ทุกข์ทั้งหลายในสังสารวัฏ อันสัตว์ทรงไว้ คือดำรงไว้ ในธรรมเหล่าใด เพราะเหตุนั้น ธรรมอันเป็นที่สัตว์ทรงทุกข์ไว้เหล่านั้น จึงชื่อว่า ธาตุ.

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า ธาตุ เพราะมีความหมายว่าทรงไว้ซึ่งสภาวะของตน เหมือนอย่างธาตุดิน ได้ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งสภาวะ กล่าวคือ ความแข็งกระด้างของตนเป็นต้น ปฏิเสธอดีตซึ่งไม่มีอยู่จริงโดยสภาวะ.

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ธาตุ นี้ เป็นเพียงคำเรียกสภาวะธรรม อันหาสัตว์หาบุคคลเป็นต้น มิได้ เท่านั้น.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ธาตุ เพราะมีความหมายว่าเป็นส่วนย่อยๆ ที่ควรรู้
ดุจธาตุ คือส่วนย่อยๆ แห่งสรีระ มีเลือด น้ำหนอง เป็นต้น และดุจธาตุ คือ
ส่วนย่อยๆ แห่งภูเขาหิน มีหธาต (กำมะถัน) และมโนศิลา (สารหนูแดง) เป็นต้น
ฉะนี้ แล.

บัณฑิตพึงทราบสภาวะธรรมที่ทรงนำมาจัดจำแนกเป็นธาตุ ๑๘ ว่า เป็น
เหมือนอย่างการจัดจำแนกไว้ในอายตนะ ๑๒ นั้นเอง โดยเพียงแต่แตกมนายตนะ
อย่างเดียว เป็นวิญญาณธาตุ ๗ มีจักขุวิญญาณธาตุเป็นต้น

ในวิญญาณธาตุ ๗ นั้น

- จักขุวิญญาณธาตุ ได้แก่ จักขุวิญญาณทั้ง ๒ ดวง
- แม้อโศตวิญญาณธาตุเป็นต้น ก็ได้อโศตวิญญาณทั้ง ๒ ดวงเป็นต้น
- มโนธาตุ ได้แก่ จิต ๓ ดวง คือ ปัญจทวารารวิชชนะ ๑ สัมปฏิจันนะ ๒
ก็จิต ๓ ดวงเหล่านี้ ตรัสเรียกว่า “มโนธาตุ” ก็เพราะเป็นธาตุที่สักแต่ว่ารู้อารมณ์
ได้เท่านั้น มิได้มีอาการที่รู้วิเศษเหมือนอย่างมโนวิญญาณธาตุ

- รัम्मธาตุ ได้แก่ สุขุมรูป ๑๖ เจตสิก ๕๒ และพระนิพพาน
- มโนวิญญาณธาตุ ได้แก่ จิตตูปบาท ๗๖ ดวง เว้นจิตตูปบาท ๑๓ ดวง
ที่จัดเป็นวิญญาณธาตุ ๖ ข้างต้น

บัณฑิตพึงทราบ ลำดับการแสดง ธาตุเหล่านี้ อย่างนี้ว่า:

ที่แรก พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์จะแสดงลำดับธาตุอันเป็นทวารที่
อารมณ์ทั้งหลายจะมาถึงคลองก่อน จึงทรงแสดงธาตุ ๕ มีจักขุธาตุเป็นต้น เหมือน
อย่างแสดงอายตนะ ต่อจากนั้นจึงทรงแสดงธาตุ ๕ มีรูปธาตุเป็นต้น อันเป็น
อารมณ์ที่มาถึงคลองแห่งธาตุอันเป็นทวารนั้นๆ ต่อจากนั้น จึงทรงแสดงธาตุอัน
เป็นวิญญาณ ๕ ที่พึงอุบัติในคราวที่ธาตุอันเป็นอารมณ์ ๕ มาถึงคลองแห่งธาตุอัน
เป็นทวาร ๕ เหล่านี้ ต่อจากนั้นไป ก็ทรงแสดงมโนธาตุซึ่งเป็นวิญญาณธาตุที่
สามารถรู้อารมณ์ทั้ง ๕ อย่างข้างต้น ทางทวาร ๕ ข้างต้นนั้น ได้ ต่อจากนั้นไป
ก็ทรงแสดงรัम्मธาตุ ด้วยพระประสงค์จะให้ทราบธรรมที่เกิดร่วมกันกับวิญญาณ
ธาตุทั้งหลาย และธรรมที่เป็นอารมณ์ของมโนวิญญาณธาตุ ตรัสมโนวิญญาณ
ธาตุไว้ในที่สุด เพื่อแสดงธาตุที่สามารถถือเอาธาตุอื่น ๆ เป็นอารมณ์ได้ทั้งสิ้น.

พึงทราบว่ พระผู้มีพระภาคทรงจำแนกอายตนะอย่างเดีวคือ มนายนะ
ในบรรดาอายตนะ ๑๒ เป็น ๗ อย่าง เรียกว่า วิญญานธาตุ ๗ แล้วทรงกำหนด
ธาตุไว้เป็น ๑๘ แล.

คำอธิบายอริยสัจ ๔

ธรรม ๔ อย่างมี ทุกข์ เป็นต้น ชื่อว่า สัจจะ เพราะมีความหมายว่า แท้
คือไม่วิปริต.

จริงอย่างนั้น ทุกข์ ชื่อว่า สัจจะ เพราะมีความเป็นของแท้ โดยลักษณะ
คือความเป็นสิ่งเบียดเบียนสัตว์ทั้งหลายแท้จริง เพราะว่าใครๆ จะหาความเป็น
สิ่งเบียดเบียนในธรรมอื่นนอกไปจากทุกข์ได้ ก็หาไม่ และทุกข์นั้นจะปราศจาก
ความเป็นสิ่งเบียดเบียนได้บ้าง แม้ชั่วขณะ ก็หาไม่.

สมุทัย ชื่อว่า สัจจะ เพราะมีความเป็นของแท้ โดยเกี่ยวกับมีความเป็นแดน
เกิดขึ้นแห่งทุกข์นั้น นั่นแหละ แท้จริง เพราะว่าทุกข์มี เมื่อมีสมุทัย เมื่อสมุทัย
ไม่มี ทุกข์ก็ไม่มี.

นิโรธ ชื่อว่า สัจจะ เพราะมีความเป็นของแท้ โดยเกี่ยวกับมีความเป็น
ธรรมที่สลัดออกไปจากทุกข์แท้จริง คือแยกออกไปจากทุกข์ แม้เนื่องอยู่กับทุกข์
โดยอาการหนึ่ง เพราะเป็นธรรมที่ดับทุกข์ ก็ไม่ปะปนกับทุกข์ ดุจน้ำมัน แม้
เนื่องอยู่กับน้ำ ก็ไม่ปะปนกับน้ำ ฉะนั้น, หรือว่าเป็นธรรมที่สลัดออกไปจากทุกข์
คือก้าวออกไปจากวัฏฏะ.

มรรค ชื่อว่า สัจจะ เพราะมีความเป็นของแท้ โดยเกี่ยวกับเป็นธรรมนำ
ออกจากทุกข์ได้แท้จริง เพราะว่าสัตว์จะออกจากทุกข์ พ้นทุกข์ได้ ก็เพราะได้
อาศัยมรรคเป็นผู้นำออก แล.

ก็ สัจจะ เหล่านี้ ชื่อว่า อริยสัจ เพราะเป็นสัจจะที่ให้สำเร็จความเป็นพระ
อริยบุคคล เพราะเป็นธรรมที่ท่านเหล่านั้นตรัสรู้ คือแทงตลอด แล้วก็สำเร็จเป็น
พระอริยบุคคล เหมือนอย่างทีตรัสไว้ว่า “อิเมสฺส โข ภิกฺขเว จตฺตุนํ อริยสจฺจานํ
๗ เปฯ อริยโติ วุจฺจติ”^๑ แปลว่า “ดูกร ภิกษุทั้งหลาย พระตถาคตอรหันตสัมมา-
สัมพุทธเจ้า อันเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายขนานพระนามว่า อริยะ ก็เพราะได้

๑ ส.มหา. ๑๘/๕๓๓.

ตรัสรู้อย่าง ตามความเป็นจริง ซึ่งอริยสัจ ๔ เหล่านี้ แล” ดังนี้. เป็นความจริงว่า พระอริยบุคคล ๘ จำพวก คือท่านผู้ตั้งอยู่ในมรรค ๘ จำพวก ซึ่งยังเป็นผู้ปฏิบัติ อยู่ และท่านผู้ตั้งอยู่ในผล ๔ จำพวก เหล่านั้น ย่อมถึงความ เป็นพระอริยบุคคล จำพวกนั้น ๆ ได้ ก็เพราะได้แทงตลอดสัจจะ ๔ เหล่านี้ แล.

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า “อริยะ” มีความหมายว่า แท้ ไม่ใช่ไม่แท้ ได้แก่ ไม่คลาดเคลื่อน สัจจะ ๔ เหล่านี้ เป็นของแท้ ไม่ใช่ไม่แท้ เลยทีเดียว ไม่เหมือนอย่างสัจจะที่พวกเดียรถีย์คิดบัญญัติขึ้น แล้วยืนยันว่าเป็นสัจจะ เพราะเป็นไปตามที่ตรัสไว้ทุกประการ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า อริยสัจ ข้อนี้สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า “อิมานิ ไช ภิกขเว จตุตถาริ อริยสัจจานิ ตถานิ อวิตถานิ อนนถถานิ ตสฺมา อริยสัจจานิตี วุจฺจติ”^๑ แปลว่า “ดูกร ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ เหล่านี้ แล แท้ ไม่ใช่ไม่แท้ ไม่เป็นอื่น เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า อริยสัจ” ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง สัจจะเหล่านี้ ชื่อว่า อริยสัจ เพราะเป็นสัจจะของพระพุทธเจ้าผู้เป็นพระอริยะ (พระองค์แรก) เพราะพระพุทธเจ้าผู้เป็นพระอริยะนั้น ทรงประกาศไว้ ข้อนี้ ก็สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า “สเทวกเก ภิกขเว โลเก ฯเปฯ สเทวมนุสฺสาย ตถาคโต อริโย ตสฺมา อริยสัจจานิตี วุจฺจติ”^๒ แปลว่า “ดูกร ภิกษุทั้งหลาย พระตถาคตเป็นพระอริยะ ในโลกที่มีพร้อมทั้งเทวดา ฯฯ ในหมู่ประชาที่มีพร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์ เพราะเหตุนี้ (สัจจะที่พระตถาคตผู้เป็นพระอริยะทรงประกาศไว้) จึงเรียกว่า อริยสัจ” ดังนี้

อธิบายศัพท์ว่า “ทุกข์” เป็นต้น

สัจจะแรก ชื่อว่า ทุกข์ เพราะเป็นของน่าเกลียด, ชั่ว และเพราะเป็นของว่างเปล่า (ทุกข์ = ทุก - น่าเกลียด, ชั่ว + ข - ว่างเปล่า) โดยเกี่ยวกับเป็นที่ตั้งแห่งสิ่งน่าเกลียดทั้งปวง คืออันตรายอเนกประการ และโดยเกี่ยวกับเป็นสัจจะที่ปราศจากความยั่งยืน ความงาม ความสุข และความเป็นอิตตา ที่ชนพาลคิดขึ้น.

ส่วนสัจจะที่ ๒ ชื่อว่า ทุกขสมุทัย ก็เพราะเมื่อประกอบพร้อมกันปัจจัยอื่น มีกรรมเป็นต้น ก็เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งทุกข์.

๑ ส.ม.หา. ๑๙/๕๓๓.

๒ ส.ม.หา. ๑๙/๕๓๕.

สังขะที่ ๓ ชื่อว่า **ทุกขนิโรธ** ก็เพราะความที่ทุกข์มาถึงแล้ว ก็ยอมถึงความดับไป คือเกิดขึ้นไม่ได้ ได้แก่ธรรมที่ดับทุกข์นั่นเอง.

สังขะที่ ๔ ชื่อว่า **ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา** เพราะความเป็นปฏิปทา (ข้อปฏิบัติ) ที่เป็นเหตุให้ถึงซึ่งทุกขนิโรธนั้น.

ทุกข์นั้น นั้นแหละ เป็นอริยสังขะ ตามความหมายดังได้กล่าวแล้ว เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่า **ทุกขอริยสังขะ** แม้ที่ชื่อว่า **ทุกขสมุทยอริยสังขะ** เป็นต้น ก็อย่างนี้ เหมือนกัน.

บัณฑิต พึงทราบสภาวะธรรมที่ทรงนำมาจัดจำแนก เป็นหมวดอริยสังขะ ๔ อย่างนี้ คือ:

ในนิเทศ แสดงไข **ทุกขอริยสังขะ** ตรัสไว้อย่างนี้ ว่า:

“ตตฺถ กตมํ ทุกฺขํ อริยสฺสจฺจํ? ชาติปิ ทุกฺขา ฯเปฯ สงฺขิตฺเตน ปญฺจ-
ปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขํ”^๑ แปลว่า “ในอริยสังขะ ๔ เหล่า นั้น ถ้ามว่าทุกขอริยสังขะเป็น
ไฉน? ตอบว่า แม้ความเกิดก็เป็นทุกข์ แม้ความแก่ก็เป็นทุกข์ แม้ความตาย
ก็เป็นทุกข์, แม้ความโศกความรำไห้คร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความ
คับแค้นใจ ก็เป็นทุกข์, ความประจวบกับสิ่งที่เกลียดก็เป็นทุกข์, ความพลัดพราก
จากสิ่งที่รัก ก็เป็นทุกข์ ข้อที่ เมื่อปรารถนาอยู่ ย่อมไม่ได้ ไต่, แม้ข้อนั้น ก็เป็น
ทุกข์, โดยย่อ อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์” ดังนี้ พึงทราบว่า ตรัสทุกข์คือ
ความเกิดก่อนเป็นอันดับแรก เพราะทุกข์ทั้งหลายไหลมาแต่ความเกิด ตรัสทุกข์
โดยย่อ คือ อุปาทานขันธ์ ๕ ไว้ในที่สุด เพื่อแสดงว่าทุกข์ทั้งหลาย มีความเกิด
เป็นต้น เท่าที่กล่าวมาทั้งหมด มีใช่เป็นของสัตว์ มีใช่เป็นของบุคคล ทว่าเป็นของ
อุปาทานขันธ์ ๕ อุปาทานขันธ์ ๕ นั้นแหละ เกิด อุปาทานขันธ์ ๕ นั้นแหละ
แก่ เป็นต้น ทั้งอุปาทานขันธ์ ๕ เองก็ประกอบด้วยความเป็นทุกข์ทั้ง ๓ อย่าง
นั้นเทียว คือความเป็น **ทุกขทุกข์** - ทุกข์คือสภาวะที่ทนได้ยาก ได้แก่ ทุกขเวทนา
ทั้งทางกาย ทั้งทางใจ, ความเป็น **วิปริณามทุกข์** - ทุกข์คือสภาวะที่แปรปรวน
ได้แก่ สุขเวทนาทั้งทางกาย ทั้งทางใจ ที่แปรปรวน คือปราศไปแล้ว ก็สร้าง ความ
ทุกข์ใจให้เกิดแก่สัตว์ผู้ยินดีในสุขเวทนาเหล่านั้น และความเป็น **สังขารทุกข์**
- ทุกข์ประจำสังขาร ได้แก่ ทุกข์คือความบีบคั้น เพราะความเกิดขึ้นและความ

๑ อภ.วิ. ๓๕/๑๓๓.

ดับไป เพราะฉะนั้น ว่าโดยนิปริยาย สภาวธรรมที่ชื่อว่า ทุกขอริยสัง ก็ได้แก่
อุปาทานขันธ ๕ นั่นเอง.

ส่วน ทุกขสมุททยอริยสัง ตรัสไว้ในนิเทศ อย่างนี้ว่า:

“ตตถ กตมํ ทุกขสมุทโย อริยสงฺขํ? ยายํ ตณฺหา โปโนพฺภวิกา
นनुทิวาคสทคตา ตตฺร ตตฺรธาภินนุทินิ. เสยฺยถิทํ : กามตณฺหา ภวตณฺหา วิภว-
ตณฺหา”^๑ แปลว่า “ในอริยสัง ๔ เหล่านั้น ถ้ามว่า ทุกขสมุททยอริยสังเป็นไฉน?
ตอบว่า ได้แก่อัตถหานี้ ไฉ อันเป็นผู้ก่อภพใหม่ เป็นความยินดีและความกำหนด
มีปกติผลิตเพลินในอารมณฺ์นั้น ๆ อัตถหานี้เป็นไฉนแล้ว คือกามอัตถหา ภวอัตถหา
วิภวอัตถหา” ดังนี้. เป็นอันตรัสว่า อัตถหา นั่นเอง เป็นทุกขสมุททย.

บัณฑิต พึงทราบความเกี่ยวกับ อัตถหา ๓ อย่าง ตามที่ท่านกล่าวไว้ใน
อรรถกถา อย่างนี้ ว่า “กาม ตณฺหา กามตณฺหา ฯเปฯ วิภเว ตณฺหา วิภว-
ตณฺหา”^๒ ความเต็มแปลว่า “อัตถหาในกาม ชื่อว่า กามอัตถหา คำว่า กามอัตถหา
นี้ เป็นชื่อของราคะที่เป็นไปในกามคุณ ๕. อัตถหาในภพ ชื่อว่า ภวอัตถหา.
ภวอัตถหานี้ เป็นชื่อของราคะที่สทรคตด้วยทิวฐิ ที่เกิดขึ้นโดยเกี่ยวกับเป็นความ
ปรารถนาภพ, เป็นชื่อของราคะในรูปภพและอรูปรภพ และเป็นชื่อของความใคร่
ในฌาน. อัตถหาในวิภพ ชื่อว่า วิภวอัตถหา. คำว่า วิภวอัตถหา นี้ เป็นชื่อของ
ราคะที่สทรคตด้วยอุจเฉททิวฐิ” ดังนี้.

ก็เป็นอันท่านกล่าวว่า กามอัตถหา คือ ความอยาก ความปรารถนา ความ
ยินดี ความผลิตเพลินในกามคุณ ๕ นั่นเอง.

ส่วน ภวอัตถหา มี ๓ อย่าง คือ ความอยาก ความปรารถนา ความยินดี
ความผลิตเพลินในภพ ที่สทรคตด้วยสังสสททิวฐิ (ความเห็นผิดว่ายั่งยืน) ความ
ว่า เป็นความปรารถนาในภพ (อุปบัติติภพ มีเทวภพเป็นต้น) ที่เห็นผิด ว่า
ยั่งยืน ๑, ความปรารถนาในรูปภพและอรูปรภพที่จะพึงเข้าถึงด้วยฌานนั้น ๆ ๑,
ความใคร่คือความยินดีในฌานที่ได้ ๑.

ส่วนวิภวอัตถหา เป็นอัตถหาที่เกิดร่วมกับอุจเฉททิวฐิ (ความเห็นผิดว่าขาด
สูญ) โดยประการเดียว เพราะศัพท์ว่า วิภเว ในคำว่า วิภวอัตถหา นี้ คือ วิภวทิวฐิ

๑ อภิ.วิ. ๓๕/๑๓๖.

๒ สมุโมหวินทนิ. ๑๑๙.

(อุจเจตทิฏฐิ) ที่ปฏิเสธภาพ ความว่า เป็นความปรารถนาในความไปปราศภาพ.

เมื่อไม่ถือเอาอาการพิเศษที่เป็นไปผิดแปลกแตกต่างกันแห่งตัณหา ๓ เหล่านี้ ก็กล่าวได้ว่า สภาวะธรรมที่เป็นทุกขสมุทัย คือตัณหา เท่านั้น นั้นเทียว.

ส่วน **ทุกขนิโรธอริยสัง** ตรัสไว้ในนิเทศอย่างนี้ ว่า: “ตตถ กตมัม **ทุกขนิโรธ อริยสง**จ? โย ตสฺสาเยว ตณฺหาเยว อเสสฺวิราคฺคฺนิโรธ จาโค ปฏฺินิสฺสคฺโค มุตฺติ อนาลโย”^๑ แปลว่า “ในบรรดาอริยสัง ๔ เหล่านั้น ถ้ามว่า **ทุกขนิโรธอริยสัง** เป็นไฉน? ตอบว่า ได้แก่ ธรรมอันเป็นที่ดับ คือที่สำรอกไปไม่เหลือ ซึ่งตัณหานั้น นั้นแหละ เป็นที่สละ เป็นที่สลัดทิ้งไป เป็นที่ปล่อยไป เป็นที่หาอาลัย มิได้” ดังนี้.

ในคำเหล่านั้น ฟังทราบว่ คำว่า ธรรมอันเป็นที่ดับ คือที่สำรอกไปไม่เหลือ เป็นต้น เป็นคำกล่าวถึงพระนิพพานทั้งสิ้น เป็นความจริงว่ ตัณหา มาถึงพระนิพพานนั้นเข้า ก็ดับไป คือถูกสำรอก ได้แก่ถูกละไป เพราะฉะนั้น พระนิพพานจึงชื่อว่า **ตสฺสาเยว อเสสฺวิราคฺคฺนิโรธ** - ธรรมอันเป็นที่ดับ คือที่สำรอกไป ไม่เหลือซึ่งตัณหา นั้น นั้นแหละ อนึ่ง ตัณหานั้น มาถึงพระนิพพานเข้าก็ถูกละไป ถูกสลัดทิ้งไป ถูกปล่อยไป ไม่ติดอยู่ เพราะเหตุนั้น พระนิพพานนั้นจึงชื่อว่า **จาโค** - ธรรมเป็นที่สละตัณหา, **ปฏฺินิสฺสคฺโค** - ธรรมเป็นที่สลัดทิ้งไปซึ่งตัณหา, **มุตฺติ** - ธรรมเป็นที่ปล่อยตัณหา, **อนาลโย** - ธรรมเป็นที่ตัณหาไม่ติดอยู่ ฉะนี้แล. เป็นอันตรัสว่ สภาวะธรรมที่ได้ชื่อว่า **ทุกขนิโรธอริยสัง** นี้ คือ พระนิพพาน นั้นเอง.

ส่วนว่ **ทุกขนิโรธคามินิปฏิปทาอริยสัง** ตรัสไว้ในนิเทศ อย่างนี้ว่ : “ตตถ กตมัม **ทุกขนิโรธคามินิปฏิปทา อริยสง**จ? อยมฺเวว อริโย อฏฺุจฺจคฺคิโก มคฺโค. เสยฺยติทํ : สมฺมาทิฏฺฐิ ๗เปฯ สมฺมาสมาธิ”^๒ แปลว่ “ในอริยสัง ๔ เหล่านั้น ถ้ามว่า **ทุกขนิโรธคามินิปฏิปทาอริยสัง** เป็นไฉน? ตอบว่ ได้แก่ พระอริยมรรคอันมีองค์ ๘ นี้ นั้นเอง. พระอริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ เป็นไฉน? ได้แก่ **สัมมาทิฏฺฐิ ๗ลฯ สัมมาสมาธิ**” ดังนี้.

๑ อภ.วิ. ๓๕/๑๓๙

๒ อภ.วิ. ๓๕/๑๔๒.

ในคำเหล่านี้ ตรัสเรียกองค์ว่า “มรรค” เพราะว่ามีมรรคที่พ้นไปจากองค์เหล่านี้ หามีไม่ ก็องค์ ๘ เหล่านี้ ได้ชื่อว่า อริยะ เพราะไกลจากกิเลสที่ฆ่าเสียได้ด้วยมรรคนั้น ๆ เพราะสร้างความเป็นพระอริยบุคคล และเพราะกระทำการได้มาซึ่งพระอริยมผล. เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า อริยมรรค. สภาวธรรม ๘ อย่าง มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น นั่นเอง คือองค์มรรค ๘ พึงทราบคำอธิบายเกี่ยวกับสภาวธรรม ๘ อย่าง เหล่านี้ ตามที่กล่าวแล้วในองค์มรรค ในโพธิปักขิยสังคหะ นั้น เทียบ.

รวมความเกี่ยวกับสภาวธรรมที่จัดเป็นอริยสังข์แต่ละอย่างได้ อย่างนี้ คือ :

โดยการเพ่งถึงทุกขในปัจจุบัน ที่บังเกิดจากตณหาในอดีต ก็กล่าวได้ว่า ทุกขอริยสังข์ ได้แก่ อุปาทานขันธทั้ง ๕ ไม่มีเหลือ. ส่วน ทุกขสมุทัยสังข์ ได้แก่ ตณหาในอดีต. ทุกขนิโรธอริยสังข์ ได้แก่ พระนิพพานอย่างเดียว. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข์ ได้แก่ องค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น ในมคคจิตตูปบาททั้ง ๔ นั้น เทียบ. ส่วนธรรมที่สัมปยุตกับองค์มรรค ในมคคจิตตูปบาททั้ง ๔ ก็ตีผลจิตตูปบาททั้ง ๔ ก็ดี แม้เป็นสังข์จะ ก็ไม่ชื่อว่าเป็นอริยสังข์ เพราะไม่มีกิจที่ต้องทำ มีการกำหนดรู้เป็นต้น ซึ่งเมื่อทำแล้วก็สร้างความเป็นพระอริยบุคคล.

ส่วนว่า โดยนิปริยาย โดยแยกกันเด็ดขาด สิ้นเชิง

- ทุกขอริยสังข์ ได้แก่ ธรรม ๑๖๐ อย่าง คือ โลกียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๑ เว้นโลกเจตสิก, และรูป ๒๘.

- ทุกขสมุทยอริยสังข์ ได้แก่ โลกเจตสิกอย่างเดียว เท่านั้น.

- ทุกขนิโรธอริยสังข์ ได้แก่ พระนิพพาน นั้นแหละ.

- ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ได้แก่ เจตสิกธรรม ๘ อย่าง มีปัญญาธิริยเจตสิกเป็นต้น ฉะนี้แล.

อนึ่ง พึงทราบ ลำดับการแสดง อย่างนี้ ว่า:

หากจะถามว่า ก็ทุกขสังข์ซึ่งเป็นผล ย่อมมีเมื่อมีเหตุคือสมุทัยสังข์ก่อน เท่านั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุไร จึงไม่ทรงแสดงสมุทยสังข์ก่อนทุกขสังข์ กลับทรงแสดงทุกขสังข์ก่อนสมุทยสังข์เล่า อนึ่ง บุคคลย่อมปฏิบัติก่อน แล้วจึงมีการถึงพระนิพพานในภายหลัง เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุไร จึงไม่ทรงแสดงมรรคสังข์ก่อนนิโรธสังข์ กลับทรงแสดงนิโรธสังข์ก่อนมรรคสังข์เล่า?

เฉลี่ยว่า ทรงแสดงทุกขสังขไว้ก่อนเป็นอันดับแรก ก็เพื่อการจะยังสัตว์ทั้งหลายผู้ติดข้องในความยินดีซึ่งความสุขในภพ ให้เกิดความสลดสังเวชใจ, ทรงแสดงสมุทยสังขไว้ในลำดับแห่งทุกขสังขนั้น ก็เพื่อจะให้ทราบว่ ทุกขสังขนั้น จะได้มีมาเอง ไม่มีอะไรๆ สร้างขึ้น ก็หาไม่, ทั้งจะมีขึ้นมาโดยการเนรมิตของผู้เป็นใหญ่ ก็หาไม่ แต่ทว่า ย่อมมีมาแต่ธรรม (คือตัณหา) นี้ ดังนี้. ทรงแสดงนิโรธสังขไว้ต่อจากสมุทยสังข ก็เพื่อจะยังความโล่งใจแก่สัตว์ผู้มีใจสลดสังเวช เพราะการที่ทุกข์พร้อมทั้งเหตุครอบงำ เป็นผู้แสวงหาอยู่ซึ่งธรรมที่สลัดออกไปจากทุกข์, ทรงแสดงมรรคสังข ผู้ให้บรรลุนิโรธไว้ถัดไปจากนิโรธนั้น ก็เพื่อจะให้ทราบอุบายบรรลุนิโรธ ฉะนี้แล.

อนึ่ง บัณฑิตพึงทราบอริยสังข ๔ เหล่านี้ โดย อุปมา อย่างนี้ ว่า: ทุกขสังขเป็นดุจภาวะ (ของหนัก) สมุทยสังขเป็นดุจการแบกภาวะไว้ นิโรธสังขเป็นดุจการปลงภาวะ มรรคสังขเป็นดุจอุบายปลงภาวะ. อีกอย่างหนึ่ง ทุกขสังขเป็นดุจโรค สมุทยสังขเป็นดุจเหตุแห่งโรค นิโรธสังขเป็นดุจความสงบโรค (หายโรค) มรรคสังขเป็นดุจยา ฉะนี้แล.

อธิบายคำพูดที่เหลือ

ธรรม ๖๙ อย่าง คือ เจตสิก ๕๑ สุขุมรูป ๑๖ และนิพพาน ๑ ย่อมถึงซึ่งความนับว่า เป็นธัมมายนะ ในบรรดาอายตนะทั้งหลาย และเป็นธัมมธาตุในบรรดาธาตุทั้งหลาย.

คาถาประมวลความในศัพท์สังคหะ

รูปญจ เวทนา สญญา	เสสา เจตสิกา ตถา
วิญญาณมิติ ปญเจเต	ปญจกฺขนฺธาติ ภาสิตา
ปญจุปาทานขนฺธาติ	ตถา เตภูมิกา มตา
ภททาภาเวน นิพฺพานํ	ขนฺธสงฺคหนิสฺสํ
ทวาราลมฺพนภเทน	ภวนฺตายนานิ จ
ทวาราลมฺพนตฺตฺตฺปนฺน-	ปริยาเยน ธาตุโย.
ทุกฺข์ เตภูมิกํ ฏฺฐํ	ตณฺหา สมฺทโย ภเว

นิโรธ นาม นิพพาน

มคฺคยุตฺตา ผลา เจว

ฉิตฺติ ปญฺจปฺปเกเทน

มคฺโค โลกุตฺตโร มโต

จตุสจฺจวินิสฺสฎฺฐา

ปวฺตโต สทฺทสงฺคโห.

แปลว่า:

ศัพท์สังคหะ ตรัสไว้โดยประเภทแห่งธรรม ๕ หมวด คือ ธรรม ๕ อย่าง เหล่านี้ คือ รูป ๑ เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตสิกที่เหลือ (จากเวทนาและสัญญา) ๑ วิญญาณ ๑ พระผู้มีพระภาค ตรัสเรียกว่า ปัญจขันธ์ (ขันธ์ ๕) ธรรม ๕ อย่าง เหล่านั้น นั้นและอันมีภูมิ ๓ ตรัสเรียกว่า ปัญจูปาทานขันธ์ (อุปาทานขันธ์ ๕) พระนิพพานเป็นอันสลัดออกไปจากการสงเคราะห์เข้าด้วยขันธ์ เพราะไม่มีประเภท ส่วนอายตนะทั้งหลาย ย่อมมีโดยประเภท ทวารและอารมณ์ ธาตุทั้งหลาย ย่อมมีโดยประเภทแห่งทวาร อารมณ์ และวิญญาณที่อาศัยธรรมชาติทั้ง ๒ นั้น เกิดขึ้น วิภวภูมิจึงอันมีภูมิ ๓ ชื่อว่า ทุกข์ ตัณหาชื่อว่าเป็นสมุทัย พระนิพพานชื่อว่า นิโรธ ตรัสถึงมรรคว่าเป็นโลกุตตระ ธรรมทั้งหลายที่ประกอบด้วย มรรคและผลทั้งหลาย นั้นเทียว ชื่อว่าเป็นธรรมที่สลัดออกไปจาก สัจจะ ๔

คำอธิบายคาถา

คำว่า **เจตสิกที่เหลือ** ได้แก่ เจตสิก ๕๐ ที่เหลือจากเวทนาและสัญญา.

ถามว่า พระผู้มีพระภาคทรงเล็งถึงประโยชน์อะไร จึงทรงกำหนดขันธ์ไว้ ๕ ไม่หย่อน ไม่ยิ่ง?

ตอบว่า ทรงเล็งถึงความเป็นวัตถุ (ที่ตั้งอาศัย) แห่งการยึดถือ ว่าเรา ว่าของเรา จึงทรงกำหนดขันธ์ไว้ ๕ ไม่หย่อน ไม่ยิ่ง. ข้อนี้ก็สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า “รูปเป โข ภิกฺขเว สติ รูปํ อุปาทาย รูปํ อภินิวิสฺส เอวํ ทิฏฺฐิจิ อุปฺปชฺชติ “เอตํ มม, เอโสหมสมฺมิ, เอโส เม อตฺตา” ติ ฯเปฯ วิญฺญาณํ สติ วิญฺญาณํ อุปาทาย วิญฺญาณํ อภินิวิสฺส เอวํ ทิฏฺฐิจิ อุปฺปชฺชติ “เอตํ มม, เอโสหมสมฺมิ, เอโส เม อตฺตา”^๑ แปลว่า “ดูกร ภิกษุทั้งหลาย เมื่อรูปมีอยู่แล ทิฏฐิจึงอาศัย

๑ ส.ชนธ. ๑๗/๒๔๗.

รูป ยึดมั่นรูป เกิดขึ้น อย่างนี้ ว่า “นี่ ของเรา, เราเป็นนี่, นี่เป็นอัตตาของเรา”. ฯลฯ เมื่อวิญญาณมีอยู่ แล ทิฏฐิจึงอาศัยวิญญาณ ยึดมั่นวิญญาณ เกิดขึ้น อย่างนี้ ว่า “นี่ของเรา, เราเป็นนี่, นี่เป็นอัตตาของเรา” ดังนี้.

ท่านอาจารย์ทำคำซักถามไว้ในใจอย่างนี้ ว่า “พระนิพพานก็มีอันสงเคราะห์ เข้าในอายตนะและธาตุได้ มีใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุไร จึงไม่มีอัน สงเคราะห์เข้าในขันธทั้งหลายด้วยเล่า?” ดังนี้ แล้วกล่าวว่า “**เพราะไม่มีประเภท**” ดังนี้. คำว่า “**เพราะไม่มีประเภท**” คือ เพราะไม่มีความต่างกันโดยประการทั้ง หลาย ๑๑ อย่าง มีความเป็นอดีต อนาคต เป็นต้น เพราะว่าพระนิพพานเป็น กาลวิมุต (พ้นจากกาล ๓) ละเอียดอย่างเดียว หาสภาวะที่หยาบมิได้, ประณีต อย่างเดียว หาสภาวะที่เลวมิได้ อย่างนี้เป็นต้น เพราะไม่มีประเภทดังกล่าวมานี้ พระองค์จึงไม่ทรงสงเคราะห์เข้าไปในบรรดาขันธทั้งหลาย ซึ่งล้วนแต่เป็นธรรมที่ มีประเภท.

คำว่า **อายตนะทั้งหลาย ย่อมมีโดยประเภทแห่งทวารและอารมณ์** คือ อายตนะนับได้ว่ามี ๑๒ ก็โดยการจัดจำแนกไปตามประเภทแห่งทวาร ซึ่งมี ๖, และอารมณ์ที่มาถึงคลองแห่งทวาร ซึ่งมี ๖ ความว่า อาศัยประเภททวาร และ ประเภทอารมณ์ มาเป็นเครื่องจัดจำแนก.

คำว่า **ธาตุทั้งหลาย ย่อมมีโดยประเภทแห่งทวาร** เป็นต้น ความว่า ธาตุ ทั้งหลาย จัดจำแนกเป็น ๑๘ อย่าง โดยความต่างกันแห่งทวาร ๖ โดยความ ต่างกันแห่งอารมณ์ ๖ และโดยความต่างกันแห่งวิญญาณ ๖ ที่อาศัยทวารนั้นๆ และอารมณ์นั้นๆ เกิดขึ้น. ความว่า สำหรับธาตุ อาศัยประเภททวาร ประเภท อารมณ์ และประเภทวิญญาณ มาเป็นเครื่องจัดจำแนก.

คำว่า **วิภวัญอันมีภูมิ ๓ ชื่อว่าทุกข์** ความว่า วิภวัญ คือลำดับความ เป็นไปไม่ขาดสายแห่งขันธ ธาตุ อายตนะ อันมีภูมิ ๓ มีกามาวจร เป็นต้น เว้น โลกุตตระ ชื่อว่า ทุกข์.

ในคำว่า **ตัณหาชื่อว่าเป็นสมุทัยนี้** ฟังมีคำทักท้วงอย่างนี้ ว่า : เหตุแห่ง ทุกข์อย่างอื่นจากตัณหา มีกรรมเป็นต้น ก็มีอยู่ มีใช่หรือ เมื่อเป็นอย่างนี้ เพราะ เหตุไร พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเฉพาะตัณหาอย่างเดียวเท่านั้น ว่าเป็นสมุทัย เล่า?

เฉลยว่า เหตุแห่งทุกข์อย่างอื่น ๆ จะมีอยู่ก็จริง ก็แต่ว่า ทุกข์นี้วิจิตร คือมีความผิดแปลกแตกต่างกัน โดยเกี่ยวกับว่า ทุกข์ ในอบายก็อย่างหนึ่ง ทุกข์ ในกามสุคติก็อย่างหนึ่ง เป็นต้น ซึ่งความเป็นอย่างนี้ ยังความสลดใจ กลัวภัยในวัฏฏะให้เกิดแก่สัตว์ทั้งหลาย ผู้พิจารณาเห็นอยู่ ก็แต่ว่า ความวิจิตรแห่งทุกข์เหล่านั้น เป็นไปตามอำนาจแห่งความวิจิตรของตนหา กล่าวคือ ตัณหาที่มีความวิจิตรนั้น ได้กรรมมาเป็นผู้กระทำผลร่วมกันแล้ว กรรมนั้นก็ย่อมวิจิตรไปตามตัณหา สร้างทุกข์ที่วิจิตร อันเป็นผลให้เกิดขึ้น แล จึงกล่าวได้ว่า ตัณหานั้นแหละเป็นเหตุที่เป็นประธานแห่งทุกข์ที่มีความเป็นอย่างนี้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเฉพาะตัณหาเท่านั้น ว่าเป็นสมุทัย.

อนึ่ง ในบรรดาเหตุแห่งทุกข์อย่างอื่น ที่ควรกล่าวถึงคือกรรมและอวิชชา พึงทราบว่า กรรมมีอยู่ เพราะตัณหามีอยู่ ถ้าตัณหาไม่มี กรรมนั้นก็อันสิ้นไป บุคคลจะได้ชื่อว่า เป็นผู้สิ้นกรรม ก็เพราะเป็นผู้ละตัณหาได้สิ้นเชิงแล้ว ปฏิปทาที่เป็นไปเพื่อละตัณหามีอยู่ เพราะสามารถละได้โดยตรง แต่ปฏิปทาที่เป็นไปเพื่อละกรรมไม่มี เพราะไม่สามารถละได้โดยตรง ส่วนอวิชชา ก็นับว่ามีตัณหาเป็นเหตุเกิดขึ้น นั้นแหละ ตามทำนองที่ตรัสไว้ว่า “**อัสวสมุทยา อวิชชาสมุทยो**” - เพราะอัสวะเกิดขึ้น อวิชชาจึงเกิดขึ้น” ดังนี้ เพราะอวิชชาจะมีอันตั้งอยู่ได้ งามอยู่ได้ ก็ทราบเท่าที่ยังมีตัณหาเหลืออยู่ ก็เป็นอันว่า ตัณหานั้นแหละ เป็นเหตุที่เป็นประธานแห่งทุกข์ เพราะฉะนั้น จึงตรัสเฉพาะตัณหาอย่างเดียว ว่าเป็นสมุทัย.

ก็ตัณหานั้น แยกได้เป็น ๓ อย่าง ตามอาการที่เป็นไป มีกามตัณหา เป็นต้น แยกเป็น ๑๘ อย่างได้อีก ตามประเภทแห่งอารมณ์ ๖ แยกเป็น ๕๔ อย่างได้อีก ตามประเภทแห่งกาล มีอดีต เป็นต้น และแยกเป็น ๑๐๘ อย่าง ตามประเภทแห่งความเป็นภายในและภายนอก.

คำว่า **ตรัสถึงมรรคว่าเป็นโลกุตตระ** ความว่า ตรัสถึงมรรค คือพระอริยมรรคมีองค์ ๘ ว่าเป็นโลกุตตรธรรม เพราะเป็นธรรมที่เกิดร่วมอยู่ในโลกุตตร-

---

๑ ม.มู. ๑๒/๘๗.

จิตตูปบาท คือมัคคจิตตูปบาททั้ง ๔ เป็นอันปฏิเสธว่า อริยสัจข้อที่ ๔ นี้ ไม่ใช่โลกิยมรรค.

คำอรรถาธิบาย เกี่ยวกับคำว่า ธรรมทั้งหลายที่ประกอบกับมรรค ฯลฯ ชื่อว่า เป็นธรรมที่สลัดออกไปจากสัจจะ ๔ นี้ ได้กล่าวไปแล้วก่อนหน้านี้.

ถามว่า พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์อะไร จึงทรงแสดงธรรมเหล่านี้ กำหนดไว้เป็นหลายหมวด มีหมวดชั้นที่ ๕ เป็นต้น?

ตอบว่า ทรงประสงค์จะอนุเคราะห์สัตว์ ๓ จำพวก คือ พวกที่ลุ่มหลงในนามมากกว่าในรูป ๑ พวกที่ลุ่มหลงในรูปมากกว่าในนาม ๑ พวกที่ลุ่มหลงในทั้ง ๒ อย่าง เท่าเทียมกัน ๑. โดยเกี่ยวกับมีอินทรีย์แข็งแรง ๑ มีอินทรีย์ไม่แข็งแรง ๑ มีอินทรีย์อ่อน ๑ และโดยเกี่ยวกับมีความชอบใจในคำพูดอย่างย่อ ๑ มีความชอบใจในคำพูดอย่างปานกลาง ๑ มีความชอบใจในคำพูดอย่างพิสดาร ๑.

ขยายความว่า คำเทศนาชั้นที่ แสดงชั้นที่เป็นนามไว้ถึง ๔ ชั้น ย่อมอนุเคราะห์สัตว์ผู้ลุ่มหลงในนามมากกว่าในรูป เพราะนามที่มีมากกว่า ย่อมเป็นหนทางสะดวก สำหรับสัตว์ผู้ลุ่มหลงในนามจะพึงพิจารณา เพื่อถอนความลุ่มหลง.

คำเทศนาอายุตนะ ๑๒ ซึ่งแสดงรูปไว้ถึง ๑๐ อายุตนะครึ่ง ย่อมอนุเคราะห์สัตว์ผู้ลุ่มหลงในรูปมากกว่าในนาม เพราะรูปที่มีมากกว่าย่อมเป็นหนทางสะดวก สำหรับสัตว์ผู้ลุ่มหลงในรูปจะพึงพิจารณา เพื่อถอนความลุ่มหลง.

คำเทศนาธาตุ ๑๘ ซึ่งแสดงธาตุที่เป็นรูปและที่เป็นนามไว้ โดยพิสดารจำนวนใกล้เคียงกัน ย่อมอนุเคราะห์สัตว์ผู้ลุ่มหลงในทั้ง ๒ อย่าง เท่าเทียมกัน เพราะจำนวนที่ใกล้เคียงกัน ย่อมเป็นหนทางสะดวก สำหรับสัตว์ผู้ลุ่มหลงในทั้ง ๒ อย่าง จะพึงพิจารณา เพื่อถอนความลุ่มหลง.

แม้เกี่ยวกับความเป็นผู้มีอินทรีย์กล้าแข็งเป็นต้น, และความเป็นผู้ชอบใจในคำพูดอย่างย่อเป็นต้น บัณฑิตพึงประกอบกันไปกับชั้นที่ ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ ตามลำดับ ตามทำนองดังได้กล่าวไปแล้วนี้.

พึงเห็นว่า บุคคลผู้ได้พิจารณาธรรม ๓ หมวดเหล่านี้ เมื่อใดได้เข้าถึงแล้ว โดยเกี่ยวกับเป็น **ปวัตติ** (ธรรมที่เป็นไป คือทุกข์), เป็น **นิวัตติ** (ธรรมที่หยุดเป็นไป คือนิโรธ), เป็น **เหตุแห่งปวัตติ** (เหตุสร้างความเป็นไป คือสมุทัย) และเป็นเหตุ

แห่งนิวัตติ (เหตุให้ถึงธรรมที่หยุดเป็นไป คือมรรค) เมื่อนั้น ชื่อว่า หยั่งถึงความ
เป็นสัจจะในธรรมเหล่านั้น ฉะนี้แล.

สัพพสังคหะ จบแล้ว โดยประการทั้งปวง

อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๗ ชื่อว่าสมุจจยสังคหวิภาค
และคำอธิบาย
จบแล้วโดยประการฉะนี้.

ดัชนี

ก		จ	
กวีพิงการอาหาร	๔๖-๔๗	จักขวยตนะ	๗๓
กังขา	๓๑	จักขุนทรีย์	๔๐
กาม	๒๙	จิต,	
กามฉันทนীরวรรณ์	๑๕	ฐานะในมิตสกลังคหะ	๕๒
กามตณหา	๘๐	จิตตานุปัสสนาสติปฏิฐาน	๕๕
กามราคสัณญเญชน์	๒๕		
กามราคานุสัย	๒๑	ฉ	
กามาสวะ	๖	ฉันทะ,	
กามูปาทาน	๑๓	ฐานะในโพธิปักขียสังคหะ	๖๔
กายคันถะ	๑๑	ฉันทาธิบัติ	๔๕
กายานุปัสสนาสติปฏิฐาน	๕๔	ฉันทิทธิบาท	๕๖
กายายตนะ	๗๓		
กิเลส ๑๐	๔, ๒๘	ช	
กิเลส	๒๘	ชีวหายตนะ	๗๓
กุกกุจจะ	๓๒	ชีวิตินทรีย์	๔๑
ข		ฉ	
ขันธ ๕,	๖๖	ฉาน,	
คำเทศนา	๘๗	กิจ	๓๔
ลำดับการแสดง	๗๑	ฉานวิโมกข์	๕๘
ค		ต	
คันถะ ๔	๓, ๑๐-๑๒, ๓๐		
คันถะ	๑๐, ๑๑	ตทังคปทาน	๖๑
คันธายตนะ	๗๔	ตตรมัชฌัตตบุเบกขา	๖๐
โคตรภู	๕		
		ถ	
ฆ		ถีนมิตถนীরวรรณ์	๑๖, ๑๗
ฆานายตนะ	๗๓	ถีนะ	๓๒
			๘๕

ท	
ทิวฐานุสัย	๒๓
ทิวฐาสวะ	๗
ทิวฐิ	๓๑
ทิวฐิสัญญเณ	๒๖
ทิวฐุปาทาน	๑๔
ทุกข์	๗๗, ๗๘
ทุกขทุกข์	๗๙
ทุกขนิโรธ	๗๙
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา	๗๙, ๘๒
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ	๘๑, ๘๒
ทุกขนิโรธอริยสัจ	๘๐, ๘๒
ทุกขสมุทยอริยสัจ	๗๙, ๘๐, ๘๒
ทุกขสมุทัย	๗๘
ทุกขสมุทัยสัจ	๘๒
ทุกขอริยสัจ	๗๙, ๘๒

ธ	
ธัมมธาดุ	๗๖
ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์	๕๙
ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน	๕๕
ธัมมายนณะ	๗๔
ธาดุ ๑๘,	๖๖, ๗๔
คำเทศนา	๘๗
ลำดับการแสดง	๗๖

น	
นิโรธ	๗๗
นិวารณ์ ๕	๑๕
นិวารณ์ ๖	๓, ๑๕, ๑๘, ๓๑
นិวารณ์	๑๕
เนกขัมมสังกัปปะ	๓๘

ป	
ปฏิฆสัญญเณ	๒๕
ปฏิฆะ	๓๑
ปฏิฆานุสัย	๒๑
ปัญญาปาทานขันธ	๘๔
ปัญญา,	
ฐานะในโพธิปักขียสังคหะ	๖๔
ฐานะในมิตสกกสังคหะ	๕๒
ปัญญาพละ	๔๔
ปัญญาธิริย	๔๒, ๔๓
ปัสสัทธิ,	๖๐
ฐานะในโพธิปักขียสังคหะ	๖๔
ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์	๖๐
ปิติสัมโพชฌงค์	๖๐
ปริสินทริย	๔๑

ผ	
ผัสสอาหาร	๔๖, ๔๗-๔๘
โณฏฐัพพายตนะ	๗๔

พ	
พยาบาท	๑๑, ๓๘
พยาบาทกายคันถะ	๑๑
พยาบาทนินวณ	๑๖
พยาบาทะ	๑๖
พลธรรม,	
โดยสภาวะธรรม	๕๑

พละ ๕	๕๓, ๕๘
พละ ๙	๓๒, ๔๔
พละ	๔๔, ๕๘
โพชฌงค์ ๗	๕๓, ๕๙
โพชฌงค์	๕๙
โพธิปักขียสังคหะ	๓, ๕๓-๖๖

ภ		ร	
ภวตัตถนา	๘๐	รสายตนะ	๗๔
ภวราศสัณญิณฺชนํ	๒๖	รูปกาย	๕๔
ภวราศานุสัณฺ	๒๑	รูปขันธ์	๖๗, ๖๙, ๗๐
ภวคคภพ	๕	รูปปาทานขันธ์	๗๐
ภวาสวะ	๖-๗	รูปราศสัณญิณฺชนํ	๒๕
		รูปายตนะ	๗๔
	ม		
มนายตนะ	๗๔, ๗๖		
มณินทรียํ	๔๑		
มโนธาดุ	๗๖	ล	
มโนวิญญานธาดุ	๗๖	โลภะ	๓๑
มโนสัณญเจตนาหาร	๔๖, ๔๘		
มรรค	๗๗	ว	
มรียาทะ	๕	วัตถุธรรม	๑
มัจฉริยสัณญิณฺชนํ	๒๖, ๒๗	วายามะ,	
มัจฉริยะ	๓๒	ฐานะในมิสสกสังคหะ	๕๒
มานสัณญิณฺชนํ	๒๖	วิจาร,	
มานะ	๓๒	ฐานะในมิสสกสังคหะ	๕๒
มานานุสัณฺ	๒๒	วิจิกิจฉานีวรณํ	๑๖
มิฉฉากัมมันตะ	๓๗	วิจิกิจฉานุสัณฺ	๒๓
มิฉฉาทิฏฐิ	๓๕	วิจิกิจฉาสัณญิณฺชนํ	๒๖
มิฉฉาวาจา	๓๗	วิญญานขันธ์	๖๘-๖๙
มิฉฉาวายามะ	๓๗	วิญญานธาดุ ๗	๗๖
มิฉฉาสติ	๓๗	วิญญานาหาร	๔๖, ๔๘
มิฉฉาสมาธิ	๓๗	วิปริณามทุกขํ	๗๙
มิฉฉาสังกัปปะ	๓๖	วิภวตัตถนา	๘๐
มิฉฉาอาชีวะ	๓๗	วิรติ ๓,	
มิทระ	๓๒	ฐานะในโพธิปักขิยสังคหะ	๖๔
มิสสกสังคหะ	๓, ๓๒, ๕๑	ฐานะในมิสสกสังคหะ	๕๒
		วิริยสัมโพชฌงค์	๖๐
	ย	วิริยะ,	
โยคะ ๔	๓,๘	ฐานะในโพธิปักขิยสังคหะ	๖๔
โยคะ	๘		

วิหิงสา	๓๙
วิริยพละ	๔๔
วิริยินทรีย์	๔๒
เวทนา,	๕๔
ฐานะในมิตสกกสังคหะ	๕๒
เวทนาขันธ	๖๗-๖๙
เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน	๕๔

ศ

ศรัทธา,	
ฐานะในโพธิปักขิยสังคหะ	๖๔

ส

สติ,	
ฐานะในโพธิปักขิยสังคหะ	๖๔
ฐานะในมิตสกกสังคหะ	๕๒
สตินทรีย์	๔๒
สติปัฏฐาน ๔	๕๓, ๕๔
สติพละ	๔๔
สติสัมโพชฌงค์	๕๙
สมาธิ,	
ฐานะในโพธิปักขิยสังคหะ	๖๔
ฐานะในมิตสกกสังคหะ	๕๒
สมาธินทรีย์	๔๒
สมาธิพละ	๔๔
สมาธิสัมโพชฌงค์	๖๐
สมุจจยสังคหะ	๒
สมุจจยะ	๑, ๒
สมุจเจตปหาน	๖๑
สมุทฺทัย	๗๗

สังกัปปะ,	
ฐานะในโพธิปักขิยสังคหะ	๖๓
ฐานะในมิตสกกสังคหะ	๕๒
สังขารขันธ	๖๘, ๖๙
สังขารทุกข์	๗๙
สังจจะ	๗๗
สังญญาขันธ	๖๘
สังญโญชน ๑๐	๔, ๒๔-๒๘, ๓๑
สังญโญชน	๒๔
สัททายตนะ	๗๔
สัทธาพละ	๔๔
สัทธินทรีย์	๔๑
สัพพสังคหะ	๓, ๖๖-๘๘
สัมโพชฌงค์	๕๙
สัมมัปปธาน ๔	๕๓, ๕๕
สัมมัปปธาน	๕๕
สัมมาภังคิณ	๓๙
สัมมาทิฏฐิ	๓๘
สัมมาวาจา	๓๙
สัมมาวายามะ	๓๙
สัมมาสติ	๓๙, ๖๒
สัมมาสมาธิ	๓๙
สัมมาสังกัปปะ	๓๘
สัมมาอาชีวะ	๓๙
สัสสตทิฏฐิ	๑๔, ๘๐
สีลัปปตปราคามาสสังญโญชน	๒๖
สีลัปปตปราคามาสกายคันถะ	๑๒
สีลัปปตปราคามาสะ	๑๑
สีลัปปตูปาทาน	๑๔
สุชินทรีย์	๔๑
โสคาปัตตติยังคธรรม	๕๗
โสตายตนะ	๗๓

ห	
หิริพละ	๔๔
เหตุ ๖	๓๒, ๓๓

อ	
อกุศลสมุจจัยสังคหะ	๒
อกุศลสังคหะ	๓-๓๒
องค์ฌาน ๗	๓๒, ๓๓
องค์ฌาน,	๓๔
โดยสภาวะธรรม	๕๑
องค์มรรค ๑๒	๓๒, ๓๔
องค์มรรค ๘,	๕๓, ๖๐
ที่ยังสัตว์ให้ถึงทุกคติ	๓๕
ที่ยังสัตว์ให้ถึงสุคติ	๓๘
ที่ยังสัตว์ให้ถึงอคติ	๓๙
ในโพธิปักขิยสังคหะ	๖๐
โดยสภาวะธรรม	๕๑
อธิบดี ๔	๓๒, ๔๕
อธิบดี	๔๕
อธิบดีธรรม,	
โดยสภาวะธรรม	๕๑
อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย	๔๒
อนุสัย ๗	๓, ๑๙-๒๓, ๓๑
อนุสัย	๑๙
อนัตตปปะ	๓๒
อภิขณา	๑๑
อภิขณาภายคันถะ	๑๑
อภิวิธิ	๕
อริยสัง ๔,	๖๖, ๗๖
ลำดับการแสดง	๘๒-๘๓
อริยสัง	๗๗, ๗๘

อริยะ	๗๗
อรุปราศสญโญชน	๒๕
อวธิ	๕
อวิชา	๑๗, ๓๑
อวิชชาเนีวรณ์	๑๗
อวิชชานุสัย	๒๓
อวิชาสวะ	๗
อวิชาสญโญชน	๒๖
อวิหิงสา	๓๙
อวิหิงสาสังกัปปะ	๓๘, ๓๙
อหิริกะ	๓๒
อัญญาตาวินทรีย	๔๒
อัญญินทรีย	๔๒
อัญฐังคิกมรรค	๓๕
อัตตวาทุปาทาน	๑๕
อภัยบาท	๓๘
อภัยบาทสังกัปปะ	๓๘
อายุตนะ ๑๒,	๖๖, ๗๒
คำเทศนา	๘๗
ลำดับการแสดง	๗๔
อายุตนะ,	๗๒-๗๓
ภายนอก	๗๔
ภายใน	๗๔
อาสวะ ๔	๓, ๔-๖, ๓๐
อาหาร ๔	๓๓, ๔๖
อาหาร	๔๖
อิตถินทรีย	๔๑
อิทธิ	๕๖
อิทธิบาท ๔	๕๓, ๕๖
อิทังสังจาภินิเวสภายคันถะ	๑๒

อินทรีย์ ๒๒	๓๒, ๔๐-๔๔	อุทัจจะ	๓๒
อินทรีย์ ๕	๕๓, ๕๗	อุเบกขาสัมโพชฌงค์	๖๐
อินทรีย์,	๔๕, ๕๗, ๕๙	อุปาทาน ๔	๓, ๑๒, ๓๐
โดยสภาวะธรรม	๕๑	อุปาทาน	๑๒
อิสสา	๓๒	อุปาทานขันธ ๕	๖๖, ๖๙, ๗๙
อิสสาสัตถุญชน	๒๖, ๒๗	โอมะ ๔	๓, ๗
อุจเจททิฏฐิ	๑๕, ๘๐	โอมะ	๗
อุทัจจกุกุกัจฉนีวรณ์	๑๖, ๑๗	โอดปปพะละ	๔๕
อุทัจจสัตถุญชน	๒๖		